

УДК 929.52.7.031(477)"15/16"

Олег ОДНОРОЖЕНКО
(Харків)**ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ ТА ГЕРАЛЬДИКИ:
КНЯЖІ РОДИ XIV–XVII СТ.*****1. Герб князів Четвертинських**

Походження князів Четвертинських в науковій літературі дотепер викликає певні дискусії. Свого часу Ю. Вольф, спираючись на родовідну легенду Четвертинських, виводив генеалогію останніх від турівських князів¹. Дану версію підтримали також сучасні українські дослідники Н. Яковенко² та Л. Войтович³. Натомість, І. Мицько на підставі аналізу монастирських синодиків запропонував версію походження Четвертинських від князя Данила Васильковича з Острога⁴. Не менш заплутаним є також питання походження та еволюції геральдики Четвертинських, чому причиною була недостатня кількість джерел, що перебувала в розпорядженні дослідників. А оскільки рід Четвертинських був надзвичайно розгалуженим, то ці спорадичні відомості зовсім не надавалися для відображення повної картини княжого герботворення.

Найдавніша пам'ятка геральдичної спадщини князів Четвертинських походить з 1387–1388 рр. Під цими роками в геральдичних виписках Яна Замойського⁵ вміщено прориси гербів з печаток князя Олександра Четвертні⁶. Княжий герб в обох випадках складається з двох перехрещених півкіл. Дане зображення своїм зовнішнім виглядом та складовими елементами знаходить найближчі паралелі в найдавніших геральдичних пам'ятках князів Острозьких, родові герби яких також мали в своїй основі зображення двох півкіл, щоправда з дещо іншим розміщенням та додатковими елементами⁷. Як бачимо, геральдичний матеріал підтверджує версію І. Мицька про спільне походження Острозьких та Четвертинських і дозволяє з великою часткою вірогідності стверджувати, що Олександр Четвертня був одним з молодших синів князя Данила Васильковича з Острога, і що саме він фігурує серед інших князів Острозьких в монастирських синодиках під іменем Олександра-Олексія⁸.

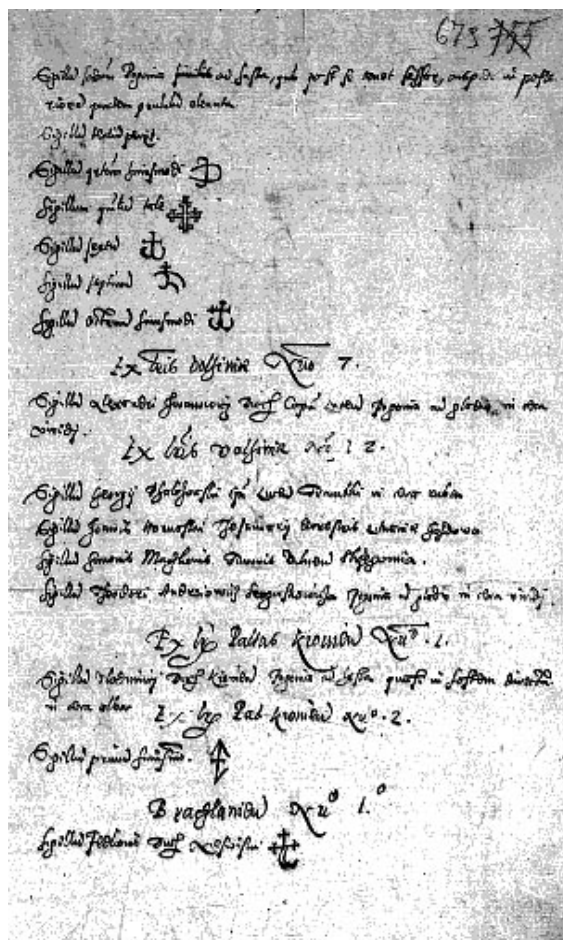
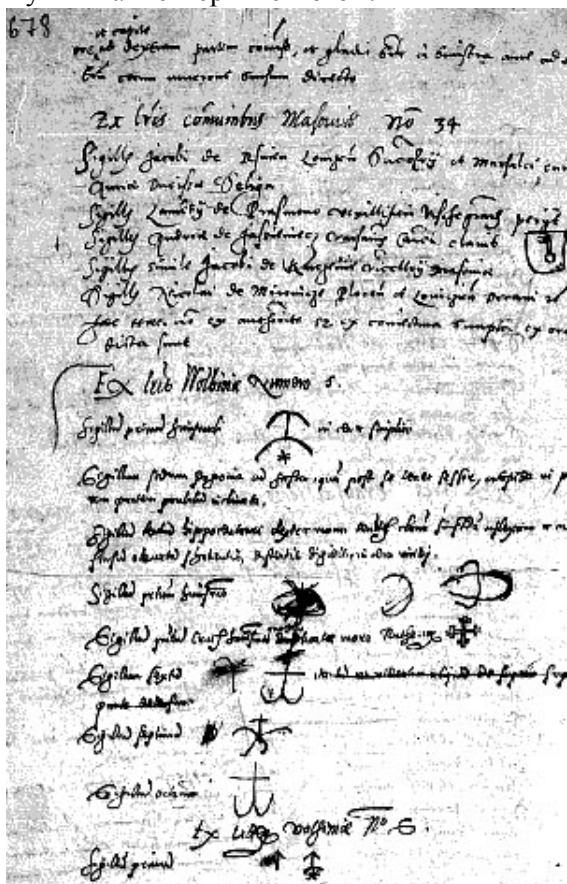
Наступні відомості про геральдичні пам'ятки князів Четвертинських походять вже з останньої чверті XV ст., і приносять нам несподіване різноманіття видозмін герба роду, що саме в цей період почав розгалужуватися на окремі лінії. Так, при документі від 1477 р. бачимо відразу три печатки князів Четвертинських, кожна з яких містить в собі відмінне зображення родового герба, що, водночас, відрізняються і від герба з печатки Олександра Четвертні з 1387–1388 рр. В коробораційній формулі "листа" 1477 р. знаходимо наступний перелік князів, що засвідчили його власними печатками: "... а при том были князь Михаил Григоревич Четвертинский, князь Александр Иванович Четвертинский, князь Федоръ Михайлович Четвертинский ... и печати свои привесили"⁹.

Представником старшої гілки роду в цьому переліку є князь Олександр Іванович – один із синів князя Івана Четвертинського, який, очевидно, був старшим сином протопласти роду Четвертинських – князя Олександра Четвертні¹⁰. На його печатці з 1477 р. несподівано знаходимо зображення герба, який згодом, в дещо змодифікованій формі, буде доволі широко представлений на печатках князів Сокольських (молодша галузь Четвертинських), хоча Олександр Іванович і не був їхнім безпосереднім предком. На печатці, що має круглу форму та розмір 21 мм, вміщено овальний щит, на якому знаходиться знак у вигляді двох півкіл кінцями додолу, які перетинає хрест. Частково зберігся також коловий напис: ... АЛЕКСАНДРА¹¹.

Сином Олександра Івановича був, ймовірно, "князь Иван Путятич намѣстник перемилский", печатку якого бачимо при документі з 10 березня 1506 р.¹², в полі якої зображено готичний щит, на якому вміщено знак у вигляді півкола, що лежить кінцями додолу в супроводі двох хрестиків над восьмипроменевою зіркою¹³. Своім зовнішнім виглядом даний герб безперечно вказує на приналежність його власника до роду князів Четвертинських, на що свого часу звернув увагу Ф. Пскосінський¹⁴. З іншого боку іменування цього князя Путятичем дало підставу дослідникам говорити про його приналежність до однієї з галузей князів Друцьких¹⁵, що входить в нерозв'язуване протиріччя з наведеною вище геральдичною інформацією, оскільки князі Друцькі, в тому числі й Іван Семенович Путятя, від якого пішли князі Путятичі, користувалися іншими гербами¹⁶, цілком не подібними до того зображення, яке бачимо на печатці з 1506 р., і яке невдовзі буде широко представлене на печатках різноманітних представників роду князів Четвертинських. Наше припущення про приналежність Івана Путятича саме до Четвертинських перегукується з інформацією

* Продовження. Початок у Генеалогічних записках УГТ, вип. 6.

“Genealogii xx. Światopełków Czetwertyńskich” 1793 р.¹⁷, яка знає князя Івана Олександровича Путятича Четвертинського¹⁸.

Мал. 1: Прорис герба князя Олександра Четвертні з печатки 1387 р. в геральдичних виписах Яна Замойського.

Мал. 2: Прорис герба князя Олександра Четвертні з печатки 1388 р. в геральдичних виписах Яна Замойського.

Мал. 3: Печатка Олександра Івановича князя Четвертинського з 1477 р.

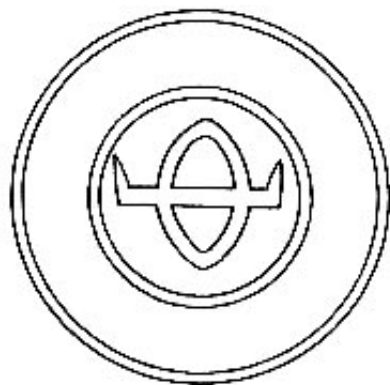
Мал. 4: Печатка князя Івана Путятича з 1487–1506 рр.

Старша галузь роду Четвертинських, що походила від Івана Олександровича, очевидно, вигасає вже на початку XVI ст.¹⁹ Натомість, молодша гілка мала куди довшу історію. Першим її представником, герб якого знаходиться в нашому розпорядженні, є князь Михайло Григорович Четвертинський,

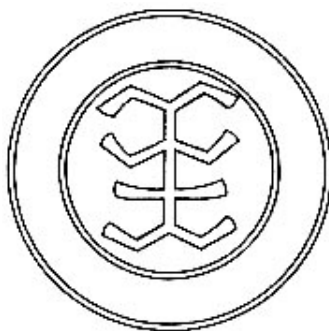
знаний нам з наведеного вище документу з 1477 р. Його ім'я по-батькові вказує на те, що він був не сином князя Олександра Четвертні, як про те говориться в генеалогічних довідниках²⁰, а швидше за все – його онуком. Незнаного з інших джерел князя Григорія [Олександровича], таким чином, можемо вважати засновником молодшої гілки Четвертинських.

Печатка Михайла Григоровича, що має круглу форму та розмір 28 мм, містить в своєму полі знак у вигляді загостреного здолу овалу, який перетинає балка з загнутими догори кінцями²¹. Печатка мала також коловий напис, який через незадовільний стан збереження єдиного відомого на сьогодні відбитку відчитати не вдалося. Даний герб є перехідною формою між зображенням, яке складає герб князя Олександра Четвертні та пізнішими видозмінами герба Четвертинських, які бачимо вже на печатках синів та онуків Михайла Григоровича.

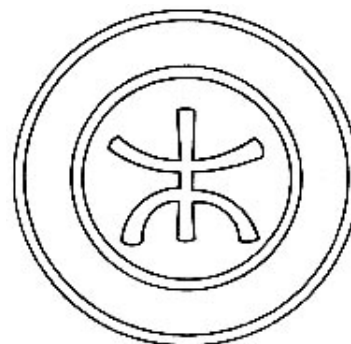
Так, на печатці його старшого сина – Юрія Михайловича князя на Четвертні з 1490 р., що має круглу форму та розмір 23 мм, князівський герб має вигляд трьох ламаних балок, які перетинає хрест²². Натомість, герб середнього сина Михайла Григоровича – Федора Четвертинського князя на Вишкові, який зображено на печатці з 1477–1487 рр., круглої форми розміром 25 мм, має більш спрощену конструкцію і являє собою знак у вигляді двох півкіл, горішнє з яких лежить кінцями вгору, долішнє – додолу, які перетинає стовп²³.

Мал. 5: Печатка Михайла Григоровича князя Четвертинського з 1477 р.

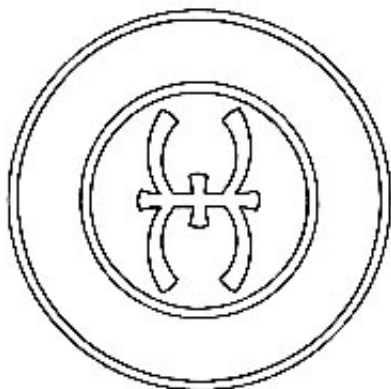

Мал. 6: Печатка Юрія Михайловича князя на Четвертні з 1490 р.

Мал. 7: Печатка Федора Михайловича князя на Вишкові з 1477 р.

Герб молодшого сина Михайла Григоровича – Михайла князя на Соколі є на сьогодні невідомим. Натомість, ми маємо в своєму розпорядженні інформацію про герби трьох його синів – князів Сокольських. На печатці Василя Михайловича з 1525 р., круглої форми розміром 24 мм, вміщено знак у вигляді двох півкіл, горішнє з яких лежить кінцями вгору, долішнє – додолу, які перетинає хрест²⁴. Аналогічне зображення бачимо також на іншій печатці цього ж князя з 1528 р., з тією лише різницею, що княжий знак внесено в поле готичного щита²⁵.

Мал. 8: Печатка Василя Михайловича князя Сокольського з 1525 р.

Мал. 9: Печатка Василя Михайловича князя Сокольського з 1528 р.

Дещо інший вигляд має герб на печатках молодших братів Василя Михайловича – Солтана та Юрія князів Сокольських. Печатка першого з них з 1528 р., що має круглу форму розміром 22 мм та коловий напис: + ПЕЧАТЬ СОЛТАНОВО, містить в своєму полі знак у вигляді кола під хрестиком і з чотирма півкруглими відгалуженнями згори²⁶. На печатці Юрія Михайловича з 1528–1532 рр., восьмикутної форми розміром 15x11 мм, бачимо аналогічний знак, який розміщено на щиті²⁷.

Мал. 10: Печатка Солтана Михайловича князя Сокольського з 1528 р.

Мал. 11: Печатка Юрія Михайловича князя Сокольського з 1528 р.

Геральдика наступного покоління князів Сокольських представлена гербами дітей Василя Михайловича. Вони в цілому повторюють, з незначними відмінностями, зображення, яке присутнє на печатках їхнього батька. Скажімо, князь Юрій Васильович Сокольський користувався 1557 р. печаткою овальної форми, розміром 15x13 мм, в полі якої на щиті розміщувався знак у вигляді двох півкіл кінцями додолу, які перетинає хрест з загнутими додолу кінцями на поземій перекладині²⁸.

Мал. 12: Печатка Юрія Васильовича князя Сокольського з 1557 р.

Мал. 13: Печатка Максима Васильовича князя Сокольського з 1557 р.

Мал. 14: Печатка Максима Васильовича князя Сокольського з 1570 р.

Подібне зображення містить також печатка Максима Васильовича Сокольського²⁹ з 1557 р., овальної форми розміром 15x12 мм, з тією лише відмінністю, що знак на печатці князя Максима мав в долішній частині замкнене коло, а кінці поземої перекладини хреста було загнуто кінцями догори³⁰. Дещо несподіване зображення знаходимо на наступній печатці Максима Васильовича з 1570 р., овальної форми розміром 15x13 мм. Вона має в своєму полі щит, на якому зображено знак у вигляді кола в супроводі трьох хрестиків з загнутими кінцями³¹. Над щитом розміщено ініціали: MV, які не залишають сумнівів, що перед нами печатка саме Максима Васильовича Сокольського, але знайти задовільне пояснення цій раптовій зміні герба на княжій печатці нам наразі не вдалося.

Молодший син Василя Михайловича – князь Остафій Сокольський користувався на протязі свого життя принаймні чотирма печатками. Перша з них з 1557 р., овальної форми розміром 15x13 мм, має на щиті знак у вигляді двох кіл, які перетинає хрест з загнутими кінцями³². Дещо інший вигляд

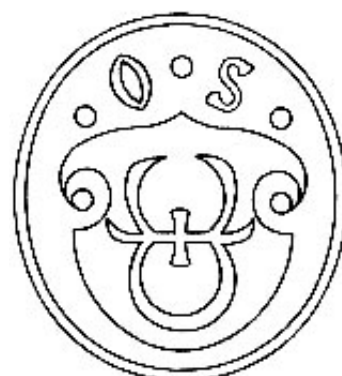
має княжий знак на трьох наступних печатках Остафія Васильовича з 1558³³, 1560–1571³⁴ та 1575 рр.³⁵ Він нагадує коло, горішня частина якого перехрещена і має чотири півкруглих відгалуження згори.

Мал. 15: Печатка Остафія Васильовича князя Сокольського від 1557 р.

Мал. 16: Печатка Остафія Васильовича князя Сокольського від 1558 р.

Мал. 17: Печатка Остафія Васильовича князя Сокольського від 1560 р.

Сестра трьох названих вище князів – Марія Василівна Сокольська у 1546 р. користувалася печаткою овальної форми розміром 11x9 мм, на якій було зображено щит зі знаком у вигляді двох півкіл кінцями додолу, які перетинає хрест з загнутими додолу кінцями на поземій перекладині (згори містився напис: МАРИ)³⁶. Своім зовнішнім виглядом цей герб, як бачимо, найближче стоїть до видозміни герба, яка знаходилася на печатці князя Юрія Васильовича.

З пізнішого часу ми вже не маємо інформації про геральдику князів Сокольських, рід яких вигас в першій половині XVI ст.³⁷ Не потрапив герб князів на Соколі також до жодного з річпосполитських гербовників, що і зумовило ту прикру обставину, що до останніх часів геральдика цього відгалуження княжого роду Четвертинських в науковій літературі була практично незнаною. Натомість, значно більш відомою була геральдична спадщина нащадків Федора Михайловича Четвертинського князя на Вишкові, герб якого було описано вище.

Від трьох синів цього князя – Василя, Федора та Андрія пішло три галузі роду Четвертинських – князі на Четвертні та Яровиці, князі на Четвертні та Боровичах, князі на Четвертні та Галузю відповідно. Від останньої з цих гілок в свою чергу відокремилосся ще дві галузі – князі на Новій Четвертні та князі на Старій Четвертні. Крім, того Федір Михайлович мав ще кілька доньок та синів, серед яких лише Богдана Федорівна Вишковська-Четвертинська znana нам за своєю печаткою з 1552–1559 рр., в полі якої на ренесансному щиті знаходився знак у вигляді літери Ф³⁸.

Мал. 19: Печатка Богдани Федорівни Вишковської-Четвертинської з 1552 р.

Мал. 18: Печатка Марії Василівни Сокольської з 1546 р.

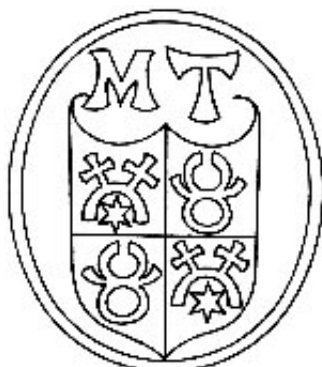
Але повернімося до чоловічих нащадків князя Федора Михайловича. Його старший син – Василь Четвертинський, князь на Четвертні та Яровиці, користувався впродовж 1528–1539 рр.

печаткою круглої форми та розміром 23 мм, в полі якої було вміщено щит зі знаком у вигляді кола з чотирма півкруглими відгалуженнями згори, а також коловий напис: + ВАТСИЛЬЕВА ЧЕТВЕРТЕНЬСК³⁹. Як бачимо, даний герб своїм зовнішнім виглядом є доволі подібним до гербів князів Сокольських, хоча представники інших гілок роду Четвертинських, що походили від князя Федора Михайловича користувалися в своїх гербах іншим зображенням – знаком у вигляді півкола, яке лежить кінцями дотолу в супроводі двох хрестиків над шестипроменевою зіркою.

Це зображення присутнє також на печатці сина Василя Федоровича – Матвія князя на Четвертні та Яровиці з 1544–1561 рр. Воно займає першу та четверту частини чотиридільного ренесансного щита. Натомість, в другій та третій частинах вміщено знак подібний до того, який бачимо на батьківській печатці та гербах князів Сокольських⁴⁰. Таким чином, на печатці князя Матвія Васильовича знайшли своє місце обидва родових герба князів Четвертинських, що ними користувалися різні його галузі, незважаючи на те, що обидва ці герба були наслідком еволюції одного й того ж самого герба – з печатки Олександра Четвертні з 1387 р.

Мал. 20: Печатка Василя Федоровича князя на Четвертні та Яровиці з 1528 р.

Мал. 21: Печатка Матвія Васильовича князя на Четвертні та Яровиці з 1544 р.

Мал. 22: Печатка Федора Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1523 р.

Знак з першої та четвертої частин герба Матвія Васильовича незмінно присутній на печатках представників іншої галузі Четвертинських – князів на Четвертні та Боровичах. Перший з них – Федір Федорович впродовж 1523–1529 рр. користувався печаткою круглої форми та розміром 29 мм, в полі якої розміщувався щит зі знаком у вигляді півкола, що лежить кінцями дотолу в супроводі двох хрестиків над шестипроменевою зіркою та коловий напис: + ФЕДОР ЧЕТВЕРТЕНС⁴¹.

Сини Федора Федоровича користувалися подібними гербами з незначними відмінностями. Так, на першій печатці Михайла Федоровича з 1535 р., круглої форми розміром 18 мм, княжий знак подано в перевернутому вигляді, півколо замінено на півмісяць, а замість шестипроменевої зірки зображено восьмипроменеву⁴². Втім, на другій печатці цього князя з 1542 р., овальної форми розміром 14x13 мм, знову бачимо півколо, а зображення зірки стилізовано в восьмикутний знак з розширеними кінцями⁴³.

Мал. 23: Печатка Михайла Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1535 р.

Мал. 24: Печатка Михайла Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1542 р.

Аналогічне зображення присутнє також на першій печатці Івана Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1542 р., овальної форми розміром 15x13 мм⁴⁴. Але друга печатка цього князя з 1552–1553 рр., овальної форми розміром 14x12 мм, має дещо інше зображення, яке своїм виглядом нагадує знак з печатки князя Федора Федоровича з 1523 р., з тією лише відмінною, що знак на печатці Івана Федоровича виходить за горішній пруг щита⁴⁵.

Мал. 25: Печатка Івана Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1542 р.

Мал. 26: Печатка Івана Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1552 р.

Знак з печатки Федора Федоровича 1523 р. присутній також на обох печатках князя Василя Федоровича 1538⁴⁶ та 1542 рр.⁴⁷ Але на першій з цих печаток зірка є восьмипроменевою. Зовсім відсутнє зображення зірки на гербі сина Івана Федоровича – Федора, який був останнім з князів на Четвертні та Боровичах. Його герб з печатки 1578 р. складається лише з півкола, яке лежить кінцями догори в супроводі двох хрестиків⁴⁸.

Мал. 27: Печатка Василя Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1538 р.

Мал. 28: Печатка Василя Федоровича князя на Четвертні та Боровичах з 1542 р.

Мал. 29: Печатка Федора Івановича князя на Четвертні та Боровичах з 1578 р.

Єдиною відомою на сьогодні пам'яткою, що репрезентує геральдичну спадщину наймолодшої галузі Четвертинських – князів на Четвертні та Галузію, є печатка Якова Андрійовича з 1589–1608 рр., восьмикутної форми розміром 15x13 мм, в полі якої вміщено ренесансний щит, на якому зображено знак у вигляді півмісяця, що лежить рогами додолу з двома хрестиками над шестипроменевою зіркою⁴⁹.

Натомість, в джерелах значно репрезентативніше представлена геральдична спадщина двох молодших відгалужень лінії князів на Четвертні та Галузію – князів на Новій та Старій Четвертні. Герби цих князів, що прибрали собі ім'я Святополк-Четвертинських, відомі нам щойно з другої чверті XVII ст. і містять в собі нові для геральдики Четвертинських сюжети. Так, якщо на першій печатці Миколи Стефановича Святополк-Четвертинського, князя на Новій Четвертні, з 1635 р. бачимо традиційний родовий герб Четвертинських у вигляді півмісяця, що лежить рогами додолу в супроводі

двох хрестиків над шестипроменевою зіркою (з позашитових елементів повного герба наявні: шолом у вигляді заборолы, корона, нашоломник у вигляді леопардового лева та намет)⁵⁰, то вже на другій його печатці з 1644–1651 рр. на бароковому щиті зображено святого Юрія на коні вліво, що влучає списом змія (над щитом вміщено корону, в нашоломнику три страусових пера)⁵¹. Поєднання обох гербів (зображення родового знаку та святого Юрія) в одному щиті бачимо на печатці молодшого брата Миколи – Януша Стефановича Святополк-Четвертинського⁵². Згодом, в річпосполитських гербовниках обидва вищеназвані зображення фігурують як родові герби Четвертинських⁵³.

Мал. 30: Печатка Якова Андрійовича князя на Четвертні та Галузію з 1589 р.

Мал. 31: Печатка Миколи Стефановича князя на Новій Четвертні з 1635 р.

Мал. 32: Печатка Миколи Стефановича князя на Новій Четвертні з 1644 р.

Мал. 33: Печатка Януша Стефановича князя на Новій Четвертні з 1644 р.

Присутність святого Юрія в гербах Четвертинських не була випадковою. Вже від XIV ст. його зображення набуло характеру загально-руського державно-династичного герба, яким послуговувалися представники княжих династій, що правили на руських землях⁵⁴. Слідом за іншими княжими родами (такими як Острозькі⁵⁵ та Заславські⁵⁶), які від середини XVI ст. поновили практику використання на своїх гербах зображення святого Юрія, Четвертинські звернулися до цього загально-руського герба, висловлюючи в такий спосіб претензію на провідну роль в політичному житті руських земель⁵⁷.

У другій половині XVII ст. князі на Новій Четвертні продовжували користуватися гербом зі святим Юрієм. На печатці Миколи Миколайовича Святополк-Четвертинського з 1680–1688 рр. його зображено на овалному бароковому щиті, який увінчує князівська корона⁵⁸. Подібна композиція присутня також на печатці Олександра Миколайовича з 1673 р.⁵⁹ Але вже на печатці Стефана Миколайовича з першої половини XVIII ст. в гербі несподівано з'являється постать рицаря на коні, що тримає в правиці меч⁶⁰, тобто – Погоня литовська – герб, що ним зазвичай користувалися князі, які вели свій родовід від Гедиміна.

Задовільного пояснення дана обставина не знаходить, але характерно, що вже у 1624 р. Погоня литовська була присутня в долішній частині герба Четвертинських, яким його бачимо в надрукованих у Києві “Бесѣдахъ Иоанна Златоуста”⁶¹. Горішню частину цього герба займає святий Юрій,

зображення якого знаходимо також в оздобленні інших стародруків XVII ст., таких як “Тературеца” Афанасія Кальнофойського 1638 р.⁶² та “Ключ разумени” Іоанікія Галятовського 1663 р.⁶³

Мал. 34: Печатка Миколи Миколайовича князя на Новій Четвертні з 1680 р.

Мал. 35: Печатка Олександра Миколайовича князя на Новій Четвертні з 1673 р.

Мал. 36: Печатка Стефана Миколайовича князя на Новій Четвертні.

Мал. 37: Герб Четвертинських в “Бесѣдахъ Иоанна Златоуста” 1624 р.

Мал. 38: Печатка Григорія Остафійовича князя на Старій Четвертні з 1628 р.

Мал. 39: Печатка Григорія Остафійовича князя на Старій Четвертні з 1643 р.

Мал. 40: Печатка Григорія Остафійовича князя на Старій Четвертні з 1647 р.

Мал. 41: Печатка Захаріаша Григоровича князя на Старій Четвертні з 1647 р.

Князі на Старій Четвертні на своїх печатках також незмінно зображували святого Юрія, а відмінності в їхніх гербах стосувалися лише позашитових елементів повного герба. Скажімо, на печатках Григорія Остафійовича з 1628–1632⁶⁴ та 1643 рр.⁶⁵ герб оздоблено шоломом під шоломовою короною, нашоломником у вигляді трьох страусових пер та наметом. Натомість, на печатках Григорія Остафійовича з 1647 р.⁶⁶ та Захаріаша Григоровича з 1647–1648 рр.⁶⁷ в якості оздоблення герба використано князівську корону.

2. Герб князів Корецьких

Князі Корецькі вели свій родовід від князя Олександра Патрикійовича – онука Наримунта Гедиміновича⁶⁸. На цій підставі річпосполитські гербовники XVII–XVIII ст.⁶⁹ називають гербом Корецьких Погоню литовську (лицар на коні, що тримає в правиці меч) – державно-династичний герб, що ним користувалися княжі роди, які вели свій родовід від Гедиміна. У вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького “На старожитний герб ясне освещенных и велможных их милостей княжат Корецких”⁷⁰ княжий герб описано наступним чином:

**В той презацней фамилии княжат Корецких
Таковыи суть клейноты свѣдком смѣлости и цноты:
Рицер, смѣлостю упоиный, меч в рѹцѣ его обнажоный,
Конь, выстростю розпущоный
За неприятelmi в широком полю,
Рицера смѣлого выконыва волю.
Неприятели пѣрхаютъ розстрѣлянѣ,
Трѹпы всюду, поля кровию поляни.
В том звитязство певное и знаменитое,
Всѣх цнот и мѹдрости гнѣздо ѹвитое –
Самоель Карѹлович, княжа Корецкое.**

Інформація, як бачимо, була доволі однозначною і до недавнього часу ніщо не вказувало на наявність у цього княжого роду іншої геральдичної традиції, зовсім не пов’язаної з використанням Погоні литовської в якості родового герба. А між тим, знайдені нещодавно печатки князів Корецьких з першої половини XVI ст. беззастережно вказують на існування цієї традиції і то доволі несподіваної за своїм змістом. Погоня ж литовська з’являється в гербі Корецьких в своєму звичному вигляді лише на зламі XVI–XVII ст., що і знайшло своє відображення в гербовниках та гербовній поезії.

На печатці князя Івана Івановича Корецького з 1517 р., що має овальну форму розміром 18x12 мм та дещо пошкоджений коловий напис: ... WA ... АНД ... КОРЕ ..., зображено знак у вигляді літери К над основою⁷¹. Значення цього символу залишається наразі нез’ясованим, він може означати або родовий знак, або початкову літеру-сигл прізвища князів Корецьких, виконану в готичному стилі.

Мал. 1: Печатка Івана Івановича князя Корецького з 1517 р.

Мал. 2: Печатка Богуша-Свфимія Федоровича князя Корецького з 1547 р.

Не менш загадковою та водночас несподіваною є символіка наступної видозміни герба князів Корецьких, який зображено на першій печатці Богуша-Свфимія Федоровича від 1547 р., восьмикутної форми та розміром 16x14 мм. В її полі розміщено ренесансовий щит, на якому знаходиться лев ліво,

між передніми лапами якого вміщено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли, здолу – хрест і знак у вигляді літери Е⁷². По-перше, вражає розмаїття княжих знаків, що оточують головну фігуру герба, про походження та значення яких нічого напевно сказати не можна. По-друге, неясною видається також причина появи на гербі Корецьких фігури лева.

Щодо походження останньої можна висунути принаймні три версії. В першу чергу спадає на думку можливість проведення аналогії між гербом Корецьких 1547 р. та геральдикою Королівства Руського, в якій зображення лева посідало чільне місце⁷³. Князі Корецькі, які одержали володіння у волинській частині Руської держави на початку XV ст.⁷⁴, могли відобразити факт знаходження їхнього князівства на теренах Русі у власному гербі, що не було новиною в тогочасній практиці, якщо згадати, скажімо, використання руського державно-династичного герба із зображенням святого Юрія литовськими за походженням князями Коріатовичами⁷⁵. Втім, в даному разі, не можна оминати значний хронологічний розрив між часом функціонування зображення лева в якості герба Королівства Руського та появою цієї фігури на гербі Корецьких. Розв'язати дану проблему видається можливим лише в разі знаходження відповідних геральдичних пам'яток XV ст., які могли б підтвердити або спростувати припущення про руські корені герба Корецьких 1547 р.

Другою версією з повним правом можна вважати припущення про походження герба князів Корецьких від одного з державних гербів Великого князівства Литовського – лева, який спорадично з'являється на великокнязівських монетах часів правління Витовта⁷⁶ та печатках окремих литовських князів⁷⁷. Але при цьому незрозумілим залишаються причини та шляхи потрапляння цього герба на печатку Богуша-Євфимія Корецького, та ще й, знову ж таки, через доволі тривалий проміжок часу.

Нарешті, не варто скидати з рахунку можливий вплив смоленської великокнязівської геральдики на герботворення Корецьких. Адже мати Богуша-Євфимія Федоровича – Анна Михайлівна походила з роду князів Жижемських, які були одним з відгалужень смоленської династії⁷⁸. Внаслідок цього князі Жижемські використовували в якості герба зображення лева⁷⁹, що було присутнє на смоленському великокнязівському гербі з середини XIV ст.⁸⁰ Разом з тим, залишається нерозв'язаним питання, чи міг Богуш-Євфимій взагалі взяти в якості власного – герб своєї матері, знехтувавши геральдичною спадщиною предків по чоловічій лінії, адже подібна практика є в цілому незнаною для руської геральдики. Так чи інакше, дане питання на сьогодні не можна вважати остаточно вирішеним.

Про те, що зображення лева в гербі князів Корецьких не було випадковим, свідчать наступні дві печатки Богуша-Євфимія Федоровича від 1552–1561⁸¹ та 1570 рр.⁸² У першому випадку дану фігуру розміщено в щиті німецької геральдичної форми в супроводі пагонів. У другому – геральдичне зображення лева розташовано безпосередньо в полі печатки.

Мал. 3: Печатка Богуша-Євфимія Федоровича князя Корецького з 1552 р.

Мал. 4: Печатка Богуша-Євфимія Федоровича князя Корецького з 1570 р.

Втім, паралельно з цим гербом князь Богуш-Євфимій використовував також інше геральдичне зображення у вигляді лицаря на коні, що тримає в правиці меч, здолу під копитами коня знаходиться змія. Вперше подібний сюжет спостерігаємо на печатці князя з 1569–1571 рр.⁸³ А вже на наступній його печатці з 1572 р. це зображення в щиті супроводжує ціла низка позаштитових елементів: шолом під князівською короною, сім страусових пер в нашоломнику та намет⁸⁴.

Зображення лицаря на коні, що перемагає змія, має паралелі відразу в двох державно-династичних гербах Литовсько-Руської держави – у т.зв. Погоні литовській (лицар на коні) та Погоні руській (святий Юрій на коні перемагає змія). З першим з цих гербів зображення на гербі Корецьких

зближується іконографічно та характером озброєння лицаря, а з другим – наявністю змія. Очевидно, подібним геральдичним синтезом князі Корецькі мали намір відобразити, як своє походження від Гедиміна, так і факт розміщення своїх володінь на руських землях.

Мал. 5: Печатка Богуша-Євфимія Федоровича князя Корецького з 1569 р.

Мал. 6: Печатка Богуша-Євфимія Федоровича князя Корецького з 1572 р.

Погоня князів Корецьких присутня і на печатках наступного князя – Яхима Богушовича з 1586 та 1596–1597 рр. На першій з них зображення розміщене в півкруглому бароковому щиті⁸⁵. А на другій – на ренесансовому, лицаря озброєно замість меча – шаблею⁸⁶. І лише на останній печатці Яхима Корецького з 1601 р. бачимо класичне зображення Погоні литовської – лицаря на коні, що тримає в правиці меч, в лівиці – щит, на якому двораменний хрест⁸⁷, яке річпосполитські гербовники і фіксують згодом як герб Корецьких.

Мал. 7: Печатка Яхима Богушовича князя Корецького з 1586 р.

Мал. 8: Печатка Яхима Богушовича князя Корецького з 1596 р.

Мал. 9: Печатка Яхима Богушовича князя Корецького з 1601 р.

3. Герб князів Ружинських

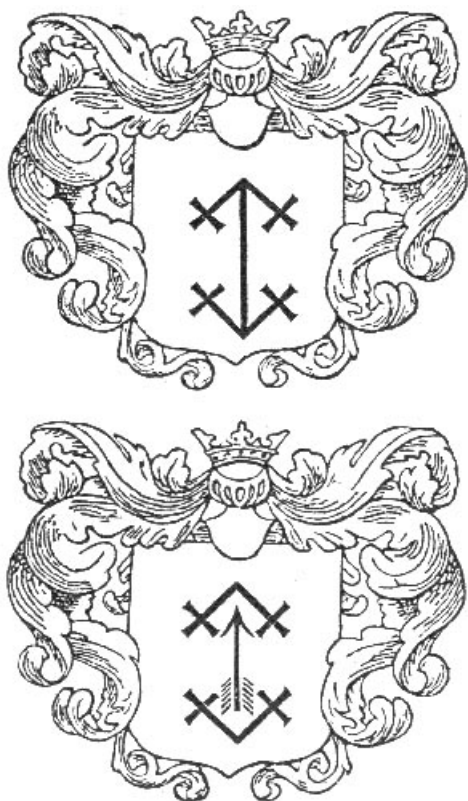
Щодо походження князів Ружинських існує певна непевність. Більшість дослідників вважає їх нащадками Наримунта Гедиміновича⁸⁸. Хоча, свого часу, Б. Папроцький називав їхнім предком Олександра Коріатовича: “Koryat syn piąty Gedyminów, od którego ... dom Rożyńskich”⁸⁹, подаючи при цьому зображення родового герба Ружинських, який мав вигляд подвійної перехрещеної на кінцях стріли, що лежить в стовп. Аналогічні відомості про герб наявні також в пізніших річпосполитських гербовниках – Окольського⁹⁰, Кояловича⁹¹ та Несецького⁹². Останній подає також забарвлення герба: поля – в блакитний, фігури – в золотий кольори. Коялович вказує на ще одну видозміну княжого герба, яка відрізняється від вище описаної лише тим, що замість доземої лінії знаку зображено стрілу вістря вгору⁹³.

Сфрагістичні пам’ятки приносять нам відомості про геральдику Ружинських з початку XVI ст., і вони дещо відрізняються від тієї інформації, яку подають річпосполитські гербовники. Так, на

найдавнішій відомій на сьогодні княжій печатці Михайла Івановича князя Ружинського і Роговицького з 1504–1517 рр., круглої форми розміром 22 мм, зображено знак у вигляді подвійної перехрещеної на долішніх кінцях стріли в стовп⁹⁴.

Мал. 1: Герб князів Ружинських в гербовнику Папроцького “Gniazdo spoty” 1578 р.

Мал. 2: Герби князів Ружинських в гербовнику Кояловича “Compendium”.

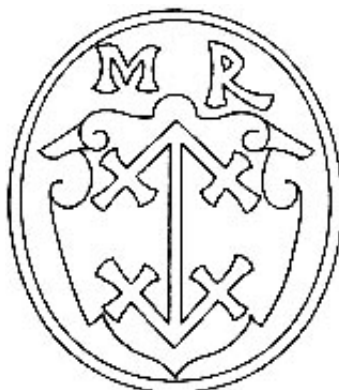
Мал. 3: Печатка Михайла Івановича князя Ружинського і Роговицького від 1504 р.

Аналогічне зображення присутнє і на печатці його сина – князя Федора Михайловича з 1542 р.⁹⁵, а також онука – князя Михайла Івановича, знаменитого гетьмана Війська Запорозького Низового (1584–1586 рр.)⁹⁶. Перша печатка останнього з 1553 р. має круглу форму та розмір 14 мм, а в її полі

розміщено щит, на якому зображено описаний вище знак⁹⁷. Натомість, на другій печатці цього князя з 1571 р. зображення знаку набуває тих обрисів, які знані з пізніших гербовників, тобто – всі чотири кінця подвійної стріли мають перехрестя. Фігуру розміщено на ренесансовому щиті, над яким бачимо літери: MR⁹⁸.

Мал. 4: Печатка Михайла Івановича князя Ружинського від 1553 р.

Мал. 5: Печатка Михайла Івановича князя Ружинського від 1571 р.

Мал. 6: Печатка Остафія Івановича князя Ружинського від 1575 р.

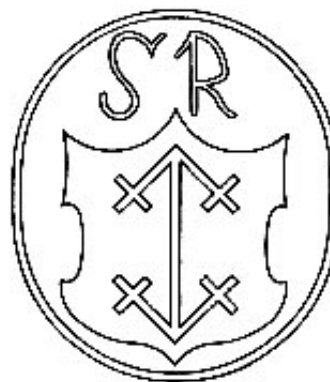
В подальшому герб князів Ружинських не зазнає суттєвих змін. На печатках братів Михайла Івановича – Остафія, отамана Війська Запорозького Низового (1580–1583 рр.), з 1575–1576⁹⁹ і 1584 рр.¹⁰⁰ та Дмитра з 1569 р.¹⁰¹ бачимо все той же ренесансовий щит, на якому вміщено звичне зображення княжого знаку. Їхній двоюрідний брат – Стефан Васильович 1576 р. користувався печаткою з аналогічним зображенням¹⁰².

Мал. 7: Печатка Остафія Івановича князя Ружинського від 1584 р.

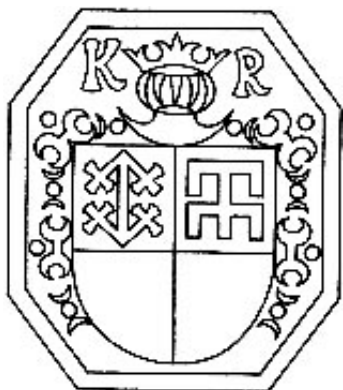
Мал. 8: Печатка Дмитра Івановича князя Ружинського від 1569 р.

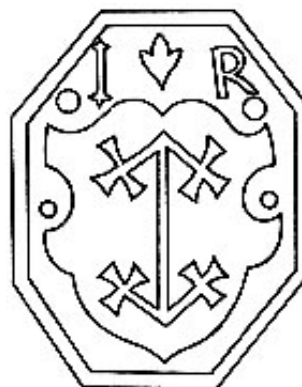
Мал. 9: Печатка Стефана Васильовича князя Ружинського від 1576 р.

Дещо іншу конструкцію має герб на печатці князя Кирика Остафійовича, отамана Війська Запорозького Низового (1588 р.), від 1598 р. Єдиний відомий на сьогодні відбиток цієї печатки має не надто добрий стан збереження, що не дозволяє повністю відчитати зміст розміщеного в полі печатки герба. Останній складається з чотиридільного півкруглого барокового щита, на якому в першій частині зображено родовий герб князів Ружинських, в другій частині – знак у вигляді двох трираменних літер Т, які розміщено одну над одною (родовий герб матері князя – Богдани Олізар-Волчкович), в третій і четвертій частинах – зображення стерте, а також шолому під шоломовою короною¹⁰³.

Нарешті, на печатці князя Яна Михайловича Наримунтовича-Ружинського з 1602 р. на щиті зображено лише княжий знак без жодних додаткових елементів¹⁰⁴.

Мал. 10: Печатка Кирика Остафійовича князя Ружинського від 1598 р.

Мал. 11: Печатка Яна Михайловича Наримунтовича-Ружинського від 1602 р.

4. Герб князів Порицьких, Вороницьких і Тристенських

Княжі роди на Порицьку, Ворончині та Тристені свій родовід вели від молодшого сина Василя Васильовича Збараського – Федора князя Збараського і Порицького¹⁰⁵. З огляду на це герботворення цих родів було взоровано на геральдичну традицію старших галузей роду – Вишневецьких і Збараських. Разом з тим, твердження про повну подібність родових гербів цих відгалужень старого княжого роду Несвіцьких-Збараських, які подано в пізніших річпосполитських гербовниках¹⁰⁶, відповідає дійсності лише частково і то лише починаючи з другої половини XVI ст.

Вже перша відома нам геральдична пам'ятка, що стосується князів Порицьких, а саме печатка середнього сина Федора Васильовича – Олександра I князя на Збаражу і Порицьку з 1519 р. (восьмикутної форми розміром 15x12 мм)¹⁰⁷, має доволі істотні відмінності від тогочасних зразків княжого герботворення Вишневецьких і Збараських. Складають даний герб все ті ж фігури, які зазвичай бачимо на гербах представників старших відгалужень роду Несвіцьких-Збараських, – перехрещений хрест, півколо, шестипроменева зірка. Але їх розташування створюють цілком оригінальну конструкцію, паралелей якій не знаходимо в усій геральдичній спадщині нащадків Федора князя Несвіцького. Так, зображення зірки винесено в горішню частину родового знаку, натомість долішню частину складає продовження хреста, що перетинає півколо, яке лежить кінцями дотолу. Власне ця остання деталь (долішня частина у вигляді потрійного розгалуження) являє собою найхарактернішу ознаку герботворення князів Порицьких і Вороницьких.

Мал. 1: Печатка Олександра I Федоровича князя Порицького з 1519 р.

Зокрема, вона незмінно присутня на всіх наступних видозмінах герба на печатках князя Олександра I з 1525¹⁰⁸, 1531–1542¹⁰⁹, 1546¹¹⁰, 1549¹¹¹ та 1549–1551 рр.¹¹² Дещо осібно в цьому геральдичному ряді стоїть лише зображення на печатці 1525 р., де горішня частина родового знаку має вигляд простого хреста, в той час як в подальшому вона стабільно подається у вигляді перехрещеного хреста. Взагалі пізніші печатки Олександра I не відзначалися великою різноманітністю в своєму оздобленні. Видозміни герба, що їх вміщено в полях цих печаток, різняться між собою хіба, що формами щитів.

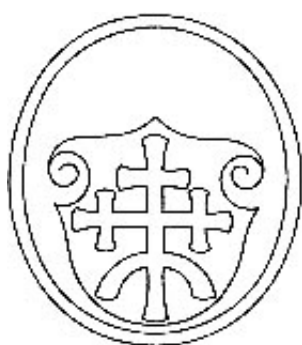
Мал. 2: Печатка Олександра І Федоровича князя Порицького з 1525 р.

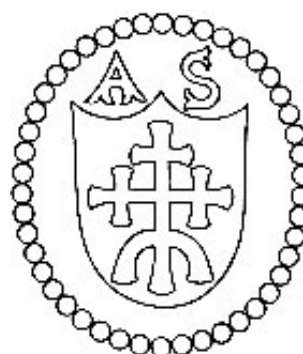
Мал. 3: Печатка Олександра І Федоровича князя Порицького з 1531 р.

Мал. 4: Печатка Олександра І Федоровича князя Порицького з 1546 р.

Мал. 5: Печатка Олександра І Федоровича князя Порицького з 1549 р.

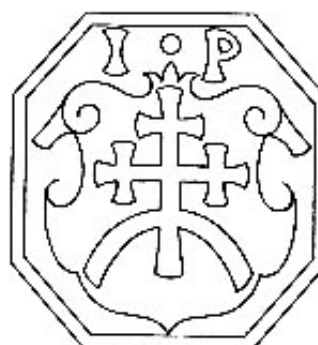

Мал. 6: Печатка Олександра І Федоровича князя Порицького з 1549–1551 рр.

Повторюється зображення з пізніших печаток Олександра І Федоровича Порицького також на печатці його сина – князя Олександра ІІ від 1569 р. Остання має овальну форму розміром 15x13 мм і містить в своєму полі щит, на якому зображено знак у вигляді довгого перехрещеного хреста, який перетинає півколо, що лежить кінцями дотолу¹¹³. Аналогічне зображення, але цього разу в щиті ренесансової форми, бачимо також на печатці Януша ІІ Олександровича з 1600 р.¹¹⁴

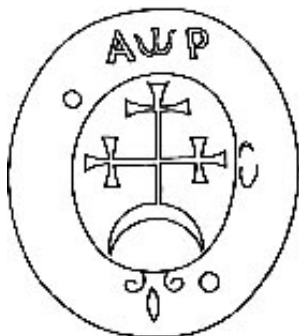
Мал. 7: Печатка Олександра ІІ Олександровича князя Порицького з 1569 р.

Мал. 8: Печатка Януша ІІ Олександровича князя Порицького з 1600 р.

І лише на печатці Олександра ІІІ Олександровича князя Порицького з 1617 р.¹¹⁵ знаходимо зображення (в овальному бароковому щиті знак у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами дотолу), яке суттєво відрізняється від інших видозмін герба князів Порицьких, натомість має виразну тотожність з тогочасними геральдичними пам'ятками князів Збарзьких. Зокрема, саме

таку конфігурацію має герб на печатках Януша Миколайовича князя Збарзького з 1584–1598¹¹⁶, 1584¹¹⁷, 1588–1598 рр.¹¹⁸

Мал. 9: Печатка Олександра III Олександровича князя Порицького з 1617 р.

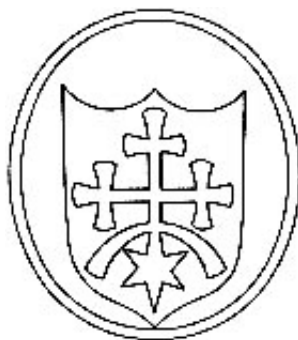
Мал. 10: Печатка Януша Миколайовича князя Збарзького з 1584–1598 рр.

Першим князем на Ворончині був старший син Федора Васильовича князя Збарзького і Порицького – Юрій Федорович¹¹⁹. Зовнішній вигляд його герба залишається, наразі, невідомим. Втім, можемо зробити припущення, що він навряд чи суттєво відрізнявся від того варіанту, який присутній на печатці одного з його синів – Януша Юрійовича князя Вороницького з 1571 р.¹²⁰ В її полі вміщено щит зі знаком у вигляді перехрещеного хреста, що перетинає півколо, яке лежить кінцями дотолу; над щитом шолом, в нашоломнику аналогічний, до зображеного в щиті, знак, навколо щита намет. Як бачимо, дане зображення є доволі подібним до того, яке наявне на печатці князя Олександра I Порицького з 1525 р. (див. мал. 2), що може вказувати на спільну геральдичну традицію княжих родів Порицьких і Вороницьких, принаймні в XVI ст.

Сказати щось докладніше про герботворення князів Вороницьких, наразі, доволі складно через несподіваний брак джерел – єдина печатка, і та відома лише з опису. На сьогодні геральдична спадщина князів на Ворончині представлена чи не найбільше серед усіх княжих родів Волині. Значно ширше в джерелознавчому плані представлено інформацію про геральдичну спадщину князів на Тристені. В нашому розпорядженні є печатка вже першого з них – молодшого сина Федора Васильовича князя на Збаражу і Порицьку – Войни Федоровича князя Тристенського з 1554 р.¹²¹ В її полі вміщено щит, на якому подано знак у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою; при цьому остання являє собою інтегральну частину родового знаку, з'єднуючись з півколом своїм горішнім променем, що знаходить виразні паралелі з тогочасним герботворенням князів Вишневецьких, де не раз зустрічаємо аналогічний сюжет, скажімо, на печатках Федора Михайловича Вишневецького¹²².

Мал. 11: Герб Януша Юрійовича зі Збаражу князя Вороницького на печатці 1571 р.

Мал. 12: Печатка Войни Федоровича Вороницького князя Тристенського з 1554 р.

Мал. 13: Печатка Федора Михайловича князя Вишневецького з 1544 р.

Старший син Войни Федоровича – Лев зі Збаражу Вороницький князь на Тристені на першій своїй печатці з 1564 р.¹²³ використовував аналогічне зображення герба. Натомість, вже на його

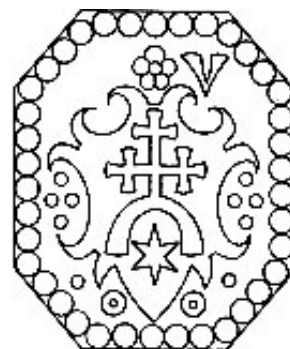
наступній печатці з 1566 р.¹²⁴ герб має вигляд подібний до того, який спостерігаємо на більшості печаток князів Порицьких, тобто – довгий перехрещений хрест, який перетинає півколо, що лежить кінцями дотолу. Наступну зміну в композиції герба спостерігаємо на іншій печатці князя Льва з того ж 1566 р. В полі печатки на ренесансному щиті вибагливої форми зображено знак у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою. Цього разу останню подано окремо від інших частин родового знаку¹²⁵.

Мал. 14: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1564 р.

Мал. 15: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1566 р.

Мал. 16: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1566–1568 рр.

Інші чотири печатки Льва Войничча з останньої чверті XVI ст. (з 1589¹²⁶, 1593–1597¹²⁷, 1597–1600¹²⁸ та 1598 рр.¹²⁹) всі мали зображення, яке нічим не відрізнялося від тогочасного герба князів Вишневецьких¹³⁰, тобто – в ренесансному щиті перехрещений хрест над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою. Характерною особливістю першої з цих печаток була наявність в гербі позашитових елементів – шолома, нашоломника у вигляді трьох страусових пер та намету.

Мал. 17: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1589 р.

Мал. 18: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1593 р.

Мал. 19: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1597 р.

Мал. 20: Печатка Льва Войничча зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1598 р.

Аналогічне зображення присутнє також на першій печатці молодшого сина Войни Федоровича – Матуша зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1584 р.¹³¹ Але цього разу родовий знак розміщено в бароковому картуші. Інші три печатки Матуша Войничача вирізняються відсутністю в гербі шестипроменевої зірки, а також наявністю позашитових елементів повного герба. Так, на печатці з 1586–1599 рр. бачимо шолом, намет і три страусових пера в нашоломнику¹³². На печатці з 1598–1599 рр., крім того, зображено шоломову корону над шоломом¹³³. Нарешті, на печатці з 1601 р. в нашоломнику замість страусових пер вміщено павичеві¹³⁴.

Мал. 21: Печатка Матуша Войничача зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1584 р.

Мал. 22: Печатка Матуша Войничача зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1586 р.

Мал. 23: Печатка Матуша Войничача зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1601 р.

Наразі, в нашому розпорядженні немає лише інформації про герб старшого з синів Войни Федоровича – Станіслава князя Тристенського. Натомість, збереглася печатка одного з синів останнього – Петра Станіславовича зі Збаража Вороницького князя на Тристені з 1598 р. В її полі зображено ренесансний щит, на якому вміщено все той же знак у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу над шестипроменевою зіркою; згори літери: КРВ¹³⁵.

Наступні відомості про геральдику князів Вороницьких-Тристенських походять вже з середини XVIII ст. На печатці Володислава Корибута Валеріановича зі Збаража Вороницького, який писався князем Любецьким, з 1747–1751 рр., що має круглу форму розміром 52 мм та коловий напис: *WLADYSLAW XIAZE KORYBUT Z ZBARAZA NA XIESTWIE LUBECKIM WORONIECKI STARO • LUCKI, зображено овальний бароковий щит, на якому вміщено знак у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу над шестипроменевою зіркою; за щитом мантия під князівською короною¹³⁶. Дане зображення має виразну тотожність з гербом князів Вишневецьких¹³⁷ і очевидно взоровано на останньому. В даному разі не обійшлося, імовірно, без впливу річпосполитських гербовників, що містили відповідну інформацію.

5. Герб князів Буремльських і Курцевичів

Щодо походження князів Буремльських та їх молодшого відгалуження – князів Курцевичів, у істориків, які вивчали проблеми литовсько-руської князівської генеалогії доби середньовіччя, немає одностайності. Свого часу Ю. Вольф зробив припущення щодо походження князів на Буремлю від Наримунта-Гліба Гедиміновича князя Пинського¹³⁸. Аналогічної думки дотримується також Н. Яковенко¹³⁹. Натомість, Л. Войтович волів виводити походження Буремльських та Курцевичів від Костянтина Коріатовича князя і господаря Подільської землі¹⁴⁰.

Мусимо зазначити, що генеалогічні відомості, які перебувають сьогодні в руках істориків, не дають достатніх підстав для остаточних висновків. В свою чергу, геральдичний матеріал також не може зарадити в розв'язанні даної проблеми: герби князів Буремльських та Курцевичів не мають жодної подібності ні з герботворенням княжих родів Корецьких та Ружинських¹⁴¹, генеалогія яких беззастережно виводиться від Наримунта Гедиміновича¹⁴², ні з геральдичною спадщиною Коріатовичів¹⁴³.

Засновник роду – Михайло Костянтинович Курцевич князь Ольшанський і Буремльський мав двох синів – Федора та Василя князів на Буремлю та Липовцю¹⁴⁴. Від старшого з них бере свій початок рід князів Буремльських (Курцевичів-Буремльських), від молодшого – князів Курцевичів

(Курцевичів-Булиг). Геральдична спадщина старшої галузі роду Михайла Костянтиновича представлена кількома сфрагістичними пам'ятками першої половини XVI ст. Найдавнішою з них є печатка середнього сина Федора Михайловича – Льва Курцевича князя Буремльського з 1522 р. В її полі бачимо готичний щит, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених роздвоєних здолу вил; згори подано напис: ЛЕВЪ¹⁴⁵.

Мал. 1: Печатка Льва Федоровича Курцевича князя Буремльського від 1522 р.

На печатці молодшого брата Льва Федоровича – Олександра Курцевича князя Буремльського від 1525 р. знаходиться подібне зображення, що відрізняється від герба з печатки князя Льва Курцевича лише наявністю відгалуження на лівій частині вил, а також тим що долішні розгалуження знаку не загострені, а розширені на кінцях¹⁴⁶. Наступним етапом еволюції герба князів Буремльських є зображення на печатці сина Олександра Федоровича – Дмитра Курцевича князя Буремльського з 1540–1550 рр. Цього разу відгалуження на вилах міститься з правого боку, а долішня частина родового знаку має вигляд півмісяця, що лежить рогами догори¹⁴⁷.

Мал. 2: Печатка Олександра Федоровича Курцевича князя Буремльського від 1525 р.

Мал. 3: Печатка Дмитра Олександровича Курцевича князя Буремльського від 1540 р.

Значно ширшими є наші відомості про герботворення молодшої галузі роду Михайла Костянтиновича. Еволюцію герба князів Курцевичів ми можемо прослідкувати впродовж принаймні двох з половиною сторіч – від початку XVI – по середину XVIII ст. Першою пам'яткою княжої геральдики Курцевичів є зображення на печатці сина Василя Михайловича князя Буремльського і Липовецького – Івана Курцевича з 1504 р. В її полі вміщено готичний щит, на якому знаходиться знак, що в точності відповідає зображенню, яке бачимо на печатці Льва Федоровича Курцевича князя Буремльського (див.: мал. 1)¹⁴⁸. Очевидно, що впродовж принаймні перших двох поколінь нащадки Михайла Курцевича князя на Буремлю та Ольшаниці зберігали єдність геральдичної традиції, що знайшло своє відображення у сфрагістичному матеріалі.

Істотні зміни в княжому герботворенні наступили, допіру, лише в наступному поколінні. Так, на печатці старшого сина Івана Васильовича – Василя Курцевича-Булиги з 1540 р. в щиті зображено знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори, та вбік з правого боку,

кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вправо та шестипроменевої зірки; герб супроводжує напис вгорі: ВАСИЛ¹⁴⁹. Подібне зображення міститься також на наступній печатці Василя Івановича від 1 травня 1542 р., але цього разу основа не має бічного, а лише доземі загини, крім того в гербі відсутніми є фігури півмісяця та зірки¹⁵⁰.

Мал. 4: Печатка Івана Васильовича Курцевича від 1504 р.

Мал. 5: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1540 р.

Мал. 6: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1 травня 1542 р.

Втім, на всіх наступних печатках князя Василя Курцевича зірка та півмісяць наявні вже незмінно. Стабільним є також зображення родового знаку, а відміни в гербах стосуються лише другорядних деталей. Так, на печатці з кінця 1542 р. основа має крім доземних, також бічні загини, причому на обох кінцях¹⁵¹. На печатці з 10 квітня 1546 р. бічні загини відсутні, разом з тим іншим є розташування півмісяця та зірки, а остання, до того ж, – не шести- а п'ятипроменева¹⁵². Зображення на печатці з 27 червня – 27 липня 1546 р. є аналогічним до того, яке бачимо на печатці з 1540 р. (див.: мал.5), лише доземі загини основи є значно довшими, а шестипроменеву зірку покладено набік¹⁵³. Нарешті, в гербі на печатці з 1550 р. бічний загин є лише на лівому кінці основи, а зірка, яка цього разу розміщена праворуч має вісім променів¹⁵⁴.

Мал. 7: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1542 р.

Мал. 8: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 10 квітня 1546 р.

Мал. 9: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 27.6.1546 р.

Мал. 10: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1550 р.

Молодший брат Василя Курцевича-Булиги – Михайло Іванович Курцевич на першій своїй печатці з 1552 р. використовував зображення родового знаку, що своїм зовнішнім виглядом був доволі подібним до ранніх, з початку XVI ст., гербів князів Буремльських і Курцевичів (див. мал. 1, 2 та 4), тобто – перехрещені роздвоєні здолу вила¹⁵⁵. Втім вже на двох наступних печатках князя Михайла Івановича з 1560¹⁵⁶ та 1564 рр.¹⁵⁷ бачимо звичне зображення перехрещених вил на основі з загнутими догори кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо.

Мал. 11: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1552 р.

Мал. 12: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1560 р.

Мал. 13: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1564 р.

У наступному поколінні князів Курцевичів відбулася подальша еволюція родового герба. Скажімо, на печатці Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги з 1581 р. у щиті бачимо знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори та вбік, і перехрещеним праворуч кінцями, в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо¹⁵⁸. А на печатці Олександра Михайловича Курцевича з 1582–1584 рр. взагалі знаходимо незвичну конструкцію у вигляді перехрещених вил над півмісяцем, що лежить рогами догори, здолу – п'ятипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори¹⁵⁹.

Лише на печатці Федора Михайловича Курцевича з 1580–1585 рр. бачимо звичний для герботворення попереднього покоління князів Курцевичів сюжет – знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори та вбік з лівого боку кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вліво та шестипроменевої зірки; над щитом розміщено шолом, в нашоломнику – два страусових пера, навколо щита намет доволі вибагливої форми, що повторює контури щита¹⁶⁰.

Мал. 14: Печатка Олександра Михайловича Курцевича від 1582 р.

Мал. 15: Печатка Федора Михайловича Курцевича від 1580 р.

Цілком імовірно, що саме зображення на цій печатці послужило основою для малюнку герба, який бачимо в гербовниках Бартоша Папроцького – “Gniazdo snoty”¹⁶¹ та “Herby rycerstwa polskiego”¹⁶². Принаймні, іконографія герба Курч, як іменує його Папроцький, є цілком ідентичною до тієї, яку бачимо на печатці князя Федора Михайловича. Польський історик, щоправда, згадує поруч з малюнком та описом герба особи Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги та Олександра Михайловича

Курцевича, але як ми бачили вище їхні герби дещо відрізнялися від того знаку, який бачимо в “Gniazdie spoty”. Крім всього іншого в геральдичних творах Папроцького подано також відомості про колористику поля гербового щита, яке мало бути червоним. У подальшому дану інформацію повторюють також пізніші річпосполитські гербовники, такі як “Orbis Polonus” Окольського¹⁶³ та “Korona Polska” Несецького¹⁶⁴ та ін.

Herb starodawny na Wołhyniu / ktory jest nadany za wielkie mestwo Kniázom dawnym / od onych Książaty Kuzstich meżnych / ktory ma być w czerwonym polu zowa go Kurcz.

Dom Kurzewicow starodawny zacyy u meżny -

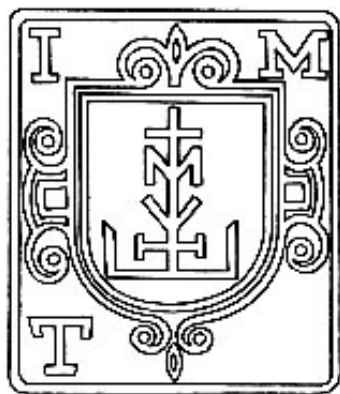

Kniáz Bulhák Dymitr Kurzewic maż sławny. Alexander Kurzewic maż sławny.

Мал. 16: Герб Курцевичів в гербовнику Папроцького “Gniazdo spoty” 1578 р.

Наступні відомості про герб князів Курцевичів походять вже з XVII ст. Від 1619 р. маємо печатку однієї з найбільш яскравих постатей Руської церкви доби національного відродження – Івана (Іезекііла) Дмитровича Курцевича-Булиги, підстарости черкаського (1601) та білоцерківського (1609–1613), ігумена Трахтемирівського (1619–1624) та Дерманського монастирів (1624), єпископа володимирського (1620–1624) та архієпископа суздальського (1625). Герб, який вміщено на цій печатці вражає складністю своєї конструкції, яка є незвичною навіть для руської геральдики, основу якої складають саме знакоподібні герби, але все ж таки не такого рівня складності. Родовий знак на печатці Іезекііла ігумена Трахтемирівського внесено в півкруглий бароковий щит, на якому розміщено знак у вигляді довгого хреста, перехрещеного знаком у вигляді літери М, стрілою, що лежить вістрям додолу і коsturним хрестом, на основі з загнутими догори кінцями¹⁶⁵.

Мал. 17: Печатка Івана-Іезекііла Дмитровича Курцевича-Булиги від 1619 р.

Вже з XVIII ст. маємо відомості про ще дві печатки князів Курцевичів. Перша з них, що належала невідомому з імені представнику цього роду, мала в щиті знак у вигляді перехрещених вил над стрілою вістрям додолу в супроводі двох п'ятипроменевих зірок; над щитом було розміщено князівську корону¹⁶⁶. Дещо відмінне зображення бачимо на печатці Яна Курцевича-Коріатовича з 1755 р. В її полі зображено щит, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених вил над стрілою, що лежить вістрям додолу на основі з загнутими догори та вбик кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо; над щитом – князівська корона¹⁶⁷.

Наостанок маємо зробити певний відступ від теми нашого дослідження, адже не можна не зауважити, що гербу Курцевичів судилося стати однією з найпізнаваніших пам'яток української геральдики. Щоправда, пов'язана ця слава не зі старою руською геральдичною традицією, а з новою, козацькою добою розвитку української геральдики. Річ в тім, що гербом Курч (Kurcz), як називають

його гербовники, користувався в якості власного родового герба гетьман Війська Запорозького обох боків Дніпра Іван Мазепа¹⁶⁸.

Сам гетьман навряд чи був якимось чином пов'язаний з родом князів Курцевичів, максимум, що можна припустити, це споріднення по жіночій лінії, але, як би там не було, вже від початку гетьманування Івана Мазепи центральною фігурою його гетьманського герба є зображення родового знаку Курцевичів. Перший варіант гетьманського герба бачимо в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського “Echo głosu wołającego na puszczy” 1689 р. Родовий герб Курч вміщено в середньому щитку в оточенні чотирьох гербів, що, ймовірно, належали предкам гетьмана: в чотиридільному щиті в першій частині вміщено герб Ясона (ключ), в другій частині – герб Сас (стріла над півмісяцем на кінцях якого дві шестипроменеві зірки), в третій частині – герб Одровонж (стріла з подвійним розгалуженням здолу), в четвертій частині – герб Корчак (три вруба). Над щитом розміщено шолом з шоломовою короною, наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику¹⁶⁹.

Мал. 18: Герб гетьмана Івана Мазепи в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського “Echo głosu wołającego na puszczy” 1689 р.

Кольорову видозміну гетьманського герба знаходимо на молитовнику 1692 р., виданому архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем: на червоному полі знак у вигляді срібних перехрещених вил, які поставлено на брус з загнутими догори кінцями, праворуч золота шестипроменева зірка, ліворуч золотий півмісяць, що лежить рогами вправо¹⁷⁰. Подібне зображення вміщено на срібних воротах Борисоглібського собору в Чернігові, в оздобленні різноманітних церков, відновлених або побудованих гетьманом, на різноманітному посуді та особистій бандурі гетьмана¹⁷¹, на кількох його портретах, на гравюрі виконаній І. Мигурою у 1706 р.¹⁷² та водяному знакові на аркушах книги “Зерцало” від 1705 р.¹⁷³

Зображення повного гетьманського герба подано на зворотному боці восьмикутного санктуріуму гетьмана. Герб складається з щита, на якому вміщено герб Курч, над щитом вміщено срібний шолом під золотою шоломовою короною, навколо щита червоно-срібний намет¹⁷⁴. Інші видозміни гетьманського герба вміщено на гравюрі Данила Галяховського 1708 р. (знак подано в супроводі двох золотих півмісяців, які обернено рогами один до одного)¹⁷⁵, в літописі Самійла Величка¹⁷⁶, а також на арабському Євангелії, виданому 1708 р. в Алепо на кошти гетьмана (в даному разі герб має зворотне, ніж на видозміні 1692 р., розташування місяця та зірки)¹⁷⁷. У вірші Вацлава Потоцького на герб Івана Мазепи¹⁷⁸ подано тлумачення символіки герба Курч в звичаях тогочасної гербової поезії:

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;
 Пізнав не раз татар, пізнав і шию турків,
 Бо на коні і тих, і інших діставав,
 Так в руці, як живу, у тятіві витягав.

Іпсилон це грецький знак, це має бути літера,
Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
Хрест як меч посередині, сам у засідці стоїть,
Місяць із зіркою світять з обох сторін.
Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,
Щоб ворога на принаду заманити,
А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери Іпсилон поширив.

1 вересня 1707 р. з'являється новий варіант герба Івана Мазепи, який пов'язаний з наданням гетьманові княжого титулу Священної Римської імперії. В дипломі імператора він має наступний вигляд: на червоному полі срібні перехрещені вила, які поставлено на брус, праворуч золотий півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч золота шестипроменева зірка, згори срібний панцир, над щитом золота шоломова корона, за щитом пурпурова мантия з горностаєвою підкладкою, з золотим оздобленням і золотими шнурами, під золотою князівською короною з червоною підкладкою і горностаєвим низом¹⁷⁹.

Гетьманському гербу на довгі роки судилося стати символом боротьби за незалежність української держави. Вже від середини XVIII ст. його активно використовують в політичній символіці¹⁸⁰. А згодом він стає одним із загальнонаціональних символів політичної боротьби, набуваючи особливої популярності в періоди національно-визвольних змагань українського народу.

6. Герб князів Головнів-Острожецьких

Першим представником княжого роду Головнів-Острожецьких був, очевидно, князь Дмитро, який десь на зламі XIV–XV ст. одержав у володіння князівство з центром в місті Острожець, що знаходилося в Луцькій землі¹⁸¹. Принаймні, в розпорядженні науковців є звітка, що у 1446 р. великий князь Свидригайло повертає ці володіння своєму вірному слугі князеві Іванові Дмитровичу та його синові Глібові з братами¹⁸².

Походження князів з Острожця дотепер викликає численні запитання. Зокрема, Л. Войтович відніс цей рід до князів невстановленого походження, але висловив припущення про їх приналежність до Рюриковичів¹⁸³. В свою чергу, Н. Яковенко висунула версію про походження Головнів-Острожецьких від Гедиміна¹⁸⁴. Допомогти вирішити це питання могли б геральдичні пам'ятки даного княжого роду, але до недавнього часу відомостей про них не існувало взагалі.

Те зображення, яке науковці сприймали за герб князів Головнів-Острожецьких, насправді було гербом шляхетських родів Головнів та Головнів-Якимовичів, що походили з Новогородоцького воєводства і не мали, очевидно, жодного стосунку до княжого роду Головнів-Острожецьких. На гербі цих шляхетських родів було зображено в червоному полі срібний знак у вигляді літери Т, в нашоломнику було вміщено три страусових пера, як про це повідомляє Коялович в своїх гербовниках "Compendium"¹⁸⁵ та "Nomenclator"¹⁸⁶.

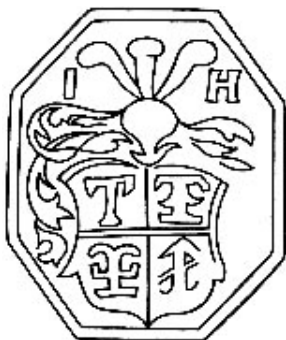

Мал. 1: Герб шляхетських родів Головнів та Головнів-Якимовичів в гербовнику Кояловича "Compendium".

Герб цей бачимо також на печатках земських суддів новгородських Ісидора Івановича Головні з 1580–1594 рр.¹⁸⁷ та Осипа Івановича Головні з 1590 р.¹⁸⁸ Він в обох випадках займає першу частину чотиридільного щита. Натомість другу та третю частини щита на обох суддівських печатках займає зображення знаку у вигляді трьох ламаних балок, які з'єднано стовпом. Дана фігура своїм зовнішнім виглядом нагадує знак з герба шляхетського роду Головнів-Острожецьких зі Слонімського повіту, яким його було зображено на фундованому Яном Головнією вівтарі ольшевської церкви (срібна фігура на червоному полі, в нашоломнику – три страусових пера)¹⁸⁹.

Мал. 2: Печатка Ісидора Івановича Головні від 1580 р.

Мал. 3: Печатка Осипа Івановича Головні від 1590 р.

Мал. 4: Герб шляхетського роду Головнів-Острожецьких в гербовнику Кояловича "Compendium".

Втім, у 1626 р. Ян Головнія з Острожця користувався печаткою, круглої форми розміром 25 мм, з коловим написом: • IAN • HOLOWNIA • Z OSTROZCA • та чотириділним полем, на якому було зображено зовсім інші знаки: в першій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями додолу (очевидно – родовий герб), в другій – знак у вигляді зав'язаної кінцями вгору пов'язки, в третій – знак у вигляді хреста над півколом, яке лежить кінцями вгору, в четвертій – знак у вигляді стріли на основі з загнутими догори кінцями¹⁹⁰.

Обидва герба Яна Головні (з ольшевської церкви та першого поля печатки 1626 р.), як виявилось, мали пряме відношення до геральдичної спадщини князів Головнів-Острожецьких (про що докладніше скажемо далі). З огляду на це, можна зробити припущення, що княжий рід Головнів-Острожецьких не вигас 1585 р. зі смертю князя Андрія Федоровича, як на тому наголошувалося в генеалогічній літературі¹⁹¹. Імовірно, Ян Головнія був представником якоїсь бічної галузі князів Головнів-Острожецьких, хоч і не користувався, очевидно, княжим титулом. Подібна практика, коли молодші гілки певних княжих родів могли втрачати княжий титул, була доволі поширеною на руських землях в кінці XVI – першій половині XVII ст.¹⁹²

Мал. 5: Печатка Яна Головні з Острожця від 1626 р.

Мал. 6: Печатка князя Петра Михайловича Головні-Острожецького від 1507 р.

Втім, дана інформація є лише епілогом історії герботворення князів Головнів-Острожецьких. Натомість, не менш цікаві відомості дають нам геральдичні пам'ятки часів існування удільного

Острожецького князівства (кінець XIV ст. –1585 р.), які нам вдалося виявити в українських та польських архівосховищах. Першою подібною пам'яткою є печатка князя Петра Михайловича Головні-Острожецького з 1507–1533 рр. В її полі зображено щит, на якому вміщено знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл з кінцями загнутими додолу і вбік; над щитом – шолом, в нашоломнику два дерева, навколо щита намет; коловий напис виконано на стрічці мінускульним шрифтом: *sigillum re ...*¹⁹³

Не може не впадати у вічі виразна подібність між цим найдавнішим з відомих нам гербів князів Головні-Острожецьких та гербом князів Острозьких, яким його знаємо впродовж другої половини XIV–першої половини XVI ст.¹⁹⁴ (див. для прикладу печатку Костянтина Івановича князя Острозького з 1508 р.¹⁹⁵). Власне, відмінність полягає лише у відсутності зображення зірки на гербі Головні-Острожецьких. На нашу думку, така подібність геральдичних знаків не може бути випадковою, і, очевидно, вказує на спорідненість даних княжих родів.

Нам видається цілком вірогідним припущення, що князі Головні-Острожецькі могли походити від одного з молодших синів Данила Васильковича з Острога – князя Дмитра, який загинув у битві на Ворсклі 1399 р.¹⁹⁶ Відомості про цього князя є вкрай обмеженими – власне, крім факту участі в нещасливій для литовсько-руської держави битві, жодної достовірної інформації в нашому розпорядженні немає. З іншого боку, не менш проблемною, щодо висвітлення в джерелах, є також постать першого з князів Острожецьких, який відомий лише за іменем по-батькові князя Івана Дмитровича, якого знаємо з документу з 1446 р.¹⁹⁷

На нашу думку, не було б великим перебільшенням припустити, що князь Дмитро Острожецький та князь Дмитро Данилович Острозький є однією й тією ж самою особою. Хронологічна відстань між битвою на Ворсклі, в якій загинув Дмитро Данилович, та актом 1446 р., в якій згадано сина князя Дмитра Острожецького – Івана, не є надто великою, щоб зробити дане припущення неможливим. Вирішальним же аргументом для підтвердження даної версії має послужити встановлений нами факт подібності геральдичних знаків князів Острозьких та Острожецьких.

Мал. 7: Печатка Костянтина Івановича князя Острозького від 1508 р.

Мал. 8: Печатка князя Федора Петровича Головні-Острожецького від 1551 р.

Щодо часу утворення Острожецького князівства, то можемо висунути припущення, що це сталося впродовж 1386–1399 рр., адже Острожець¹⁹⁸, який знаходився неподалік столиці Волинської землі – Луцька, міг потрапити у власність Дмитра Даниловича після 1386 р., коли його батько став луцьким намісником¹⁹⁹. В подальшому Острожець для нащадків князя Дмитра було, очевидно, на деякий час втрачено, оскільки великий князь Свидригайло 1446 р. повертає ці володіння Іванові Дмитровичу за вірну службу, що вказує на перерву у володінні цим містом родом князів Острожецьких.

Наступні відомості про геральдику Головні-Острожецьких походять з середини XVI ст. На печатці князя Федора Петровича з 1551 р., овальної форми розміром 16x13 мм, бачимо щит з зображенням княжого знаку у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл з кінцями загнутими додолу і вбік у горішнього півкола²⁰⁰, що лише в незначній мірі відрізняється від знаку зображеного на печатці Петра Михайловича з 1507 р.

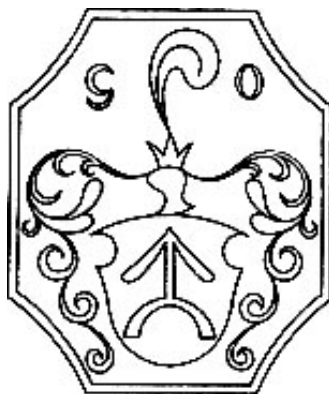
Іншу картину спостерігаємо у випадку з гербом на печатці молодшого брата Федора Петровича – Юрія, від 1542 р. В її полі в щиті зображено знак у вигляді півкола з кінцями загнутими додолу і вбік під хрестиком з ламаним подвійним розгалуженням згори²⁰¹. В даному разі, очевидно, маємо справу з поширеною в руській геральдиці практикою відмінювання родових знаків-гербів в молодших галузях роду²⁰². Скажімо, в аналогічний спосіб було змінено родовий герб князів Острозьких одним з молодших синів Федора Даниловича – князем Андрушком 1431 р.²⁰³

Не важко помітити, що знак з печатки князя Юрія Петровича своїми обрисами є доволі подібним до пізнішого герба шляхетського роду Головнів-Острожецьких з вівтаря ольшевської церкви²⁰⁴. Дана обставина дозволяє припустити, що саме від Юрія Петровича вели свій родовід Головні-Острожецькі Слонімського повіту, що станом на XVII ст. вже втратили свій князівський титул, але продовжували користуватися старим родовим гербом.

Печатка останнього з князів Острожецьких, що користувалися цим титулом, – Андрія Федоровича Головні-Острожецького з 1569 р. подає не менш цікаву інформацію. В її полі розміщено повний герб, що складається зі щита, на якому зображено знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями дотолу, шолома під короною, нашоломника у вигляді страусового пера та намету²⁰⁵.

Мал. 9: Печатка князя Юрія Петровича Головні-Острожецького від 1542 р.

Мал. 10: Печатка князя Андрія Федоровича Головні-Острожецького від 1569 р.

Мал. 11: Печатка Василя-Костянтина князя Острозького від 1551 р.

Зміну, яка відбулася в іконографії княжого знаку на печатці Андрія Федоровича, важко пояснити, якщо не взяти до уваги аналогічну трансформацію (заміна горішнього півкола на вістря стріли) княжого знаку на гербі князів Острозьких, яка також відбулася в третій чверті XVI ст.²⁰⁶ Дана обставина також красномовно свідчить на користь нашої версії про спільне походження князів Острозьких та Острожецьких. Інакше, ніж пам'яттю про наявність цього споріднення, важко пояснити чому Андрій Федорович змодифікував свій герб цілком в тому ж напрямі, в якому відбулася зміна герба Острозьких. Характерно, що й на печатці Яна Головні з Острожця з 1626 р., про яку йшла мова вище, наявна ця остання видозміна родового герба Головнів-Острожецьких.

Примітки:

¹ Wolff J. Książowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 35.

² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 313-316.

³ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 160.

⁴ Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 10-15.

⁵ Piekosiński F. Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. – Kraków, 1907. – T. VII. – S. 61-62.

⁶ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn.33. – S. 678, 679.

⁷ Там само. – Sygn.33. – S. 678; Perg. 1212; BCz. – Perg. 254.

⁸ Мицько І. Синодики монастирів. – С. 11-13.

⁹ BCz. – Perg. 1278.

¹⁰ Wolff J. Książowie litewsko-ruscy. – S. 35.

¹¹ BCz. – Perg. 1278.

¹² Дана печатка, очевидно, з'явилася в ужитку дещо раніше. Ймовірно, до документу з 1487 р. (див.: AGAD. – Perg. 7375) було прикладено саме її відбиток, який до нашого часу не зберігся.

¹³ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Perg. 115; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1877. – T. I. – S. 132 (кругла, розмір 19 мм).

¹⁴ Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 256.

- ¹⁵ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 405; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 143.
- ¹⁶ BCz. – Perg. 374.
- ¹⁷ Żabicki F., Żabicki K. Genealogia xx. Światopełków Czwertyńskich. – Łuck, 1793. – 450 s.
- ¹⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1839. – Т. III. – S. 264.
- ¹⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 35-36; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 162.
- ²⁰ Там само. – С. 162.
- ²¹ BCz. – Perg. 1278.
- ²² AGAD. – Perg. 7380.
- ²³ BCz. – Perg. 1278; AGAD. – Perg. 7375.
- ²⁴ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1914. – Вып. III. – С. 3.
- ²⁵ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України за матеріалами фонду Замойських Центрального державного історичного архіву України у місті Києві [Стаття готується до друку. – Табл. 2, мал. 2 (кругла, розмір 18 мм)].
- ²⁶ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 2, мал. 3; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2005. – С. 75.
- ²⁷ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; AGAD. – Perg. 4789; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика. – Табл. 2, мал. 4.
- ²⁸ AGAD. – Perg. 7730.
- ²⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 490.
- ³⁰ AGAD. – Perg. 7730.
- ³¹ ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 204.
- ³² AGAD. – Perg. 7730.
- ³³ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 56, 57; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 2, мал. 13; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 75 (овальна, розмір 14x11 мм).
- ³⁴ ЦДІАК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5, 57; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka IX, plik 7; Teka XII, plik 16; plik 30; plik 37; plik 96 (овальна, розмір 14x13 мм).
- ³⁵ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XIII, plik 83, s. 386 (восьмикутна, розмір 15x14 мм).
- ³⁶ AGAD. – Perg. 7647.
- ³⁷ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 492.
- ³⁸ ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1; спр. 37. – Арк. 1; ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13 зв., 26; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 2, мал. 8.
- ³⁹ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; AGAD. – Perg. 4789; BCz. – Perg. 1287; Perg. 1288; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 2, мал. 1; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 75.
- ⁴⁰ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka V, plik 69; plik 71; Teka VI, plik 51; Teka IX, plik 23; MNK. – Rkps. 892, t. 1, s. 2 (овальна, розмір 15x12 мм).
- ⁴¹ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka II, plik 56; BCz. – Perg. 783; Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. IV. – S. 1; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Т. IV. – S. 77.
- ⁴² APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka III, plik 32.
- ⁴³ BCz. – Perg. 850; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – S. 300-301; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego. – S. 77.
- ⁴⁴ BCz. – Perg. 850; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – S. 300-301; Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. IV. – S. 1; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego. – S. 77.
- ⁴⁵ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3 зв.; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VII, plik 81; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 3, мал. 6; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 75.
- ⁴⁶ AGAD. – Perg. 4787 (овальна, розмір 16x14 мм).
- ⁴⁷ BCz. – Perg. 850; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – S. 300-301 (овальна, розмір 14x12 мм).
- ⁴⁸ ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1 (овальна, розмір 14x12 мм).
- ⁴⁹ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 7; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XVIIa, plik 74; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 1, мал. 7; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 75.
- ⁵⁰ ЦДІАК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 2 (восьмикутна, розмір 13x11 мм).
- ⁵¹ Там само. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 3; ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 28, 38; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 75 (овальна, розмір 26x23 мм).
- ⁵² ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 3 (овальна, розмір 28x23 мм).
- ⁵³ Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1728. – Т. I. – S. 383; Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1839. – Т. III. – S. 255.

- ⁵⁴ Львівський національний університет ім. І.Франка. – Збірка Павліковських. – N 296; APK. – Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. – Luź. 90 (Sygn. 51); Perg. 61; Погорілець О., Саввов Р. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. – Львів, 2005. – С. 145–153.
- ⁵⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 1; AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – Sygn. 11078. – S. 234, 236; Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып. II. – С. 1-3; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 199; Азбука Івана Федорова 1578. – Москва, 1983. – С. 1-2; Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. – Москва, 1861. – С. 209; Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века // Труды Киевской духовной академии. – К., 1872. – Кн. X. – С. 348-349, 373-374; Українська графіка XI – початку XX ст. Альбом. – К., 1994. – С. 116; Назаренко Є. Герб Острозьких і початок геральдичної поезії в Україні // Знак. – 2000. – Ч. 22. – С. 3; Помазан І. Інтерпретація герба князя Костянтина Костянтиновича Острозького в деяких зразках української поезії кінця XVI – початку XVII ст. // Знак. – 2000. – Ч. 22. – С. 4-5; Назаренко Є. Зображення герба Острозьких на книгах і архітектурних пам'ятках // Знак. – 2001. – Ч. 24. – С. 5; Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978. – С. 61-62; Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. – Т. I. – Ч. I. – С. 66; Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С. 227–228.
- ⁵⁶ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – TeKa V, plik 44; TeKa VII, plik 64.
- ⁵⁷ Cetwiński M. Mityczne wzorce i społeczne funkcje legend herbowych Czartoryskich i Czetyrtyńskich // Genealogia. Studia i materiały historyczne. – Poznań, Wrocław, 1991. – Т. I. – S. 53–54.
- ⁵⁸ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 87, 110 зв.; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 76 (восьмикутна, розмір 12x11 мм).
- ⁵⁹ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 81; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 76 (восьмикутна, розмір 8x7 мм).
- ⁶⁰ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. – Інститут рукописів. – Ф. 2. – Спр. 8217 (кругла, розмір 49 мм).
- ⁶¹ Українська графіка XI – початку XX ст. – С. 117; Арсеньев Ю. Геральдика. Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907–1908 году. – Москва, 2001. – С. 347.
- ⁶² Дашкевич Я. Дослідницькі проблеми української генеалогії // Знак. – 1995. – Ч. 9. – С. 7.
- ⁶³ Бірюліна О., Рудецкий П. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 9-10.
- ⁶⁴ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 46; AGAD. – AZ. – Sygn. 2896. – S. 120; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 7, мал. 23; Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – С. 75 (овальна, розмір 19x16 мм).
- ⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 4 (овальна, розмір 36x30 мм).
- ⁶⁶ APK. – Asang. – TeKa 141, plik 14, s. 43 (овальна, розмір 20x17 мм).
- ⁶⁷ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 108, 128 зв.; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 1, мал. 27.
- ⁶⁸ Wolff J. Książowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. – S. 172; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – С. 300-301.
- ⁶⁹ Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1897. – S. 9; Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1840. – Т. V. – S. 228.
- ⁷⁰ Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978. – С. 233; Українська література XVII ст. – К., 1987. – С. 272.
- ⁷¹ Fundacja Książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie. – Perg. 729.
- ⁷² APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – TeKa VI, plik 62; BCz. – Perg. 878.
- ⁷³ Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII – XIV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI. – С. 254-255; Дашкевич Я. Геральдичне зображення лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV сторіччя) // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 6-8; Лаппо-Данилевский А. Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 222-249 та ін.
- ⁷⁴ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 300.
- ⁷⁵ Львівський національний університет ім. І.Франка. – Збірка Павліковських. – N 296; APK. – Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. – Luź. 90 (Sygn. 51); Perg. 61; Погорілець О., Саввов Р. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. – С. 145–153.
- ⁷⁶ Kopicki E. Monety Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1387–1707. – Warszawa, 2005. – S. 13–16.
- ⁷⁷ AGAD. – Perg. 4436; Perg. 4439.

- ⁷⁸ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 245–246.
- ⁷⁹ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XI, plik 84; Teka XIV a, plik 31; ЦДІАК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 2 зв.
- ⁸⁰ ВСз. – Perg. 202; Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X–XV веков. – Москва, 1998. – Т. III. – С. 173, 221.
- ⁸¹ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VII, plik 84; Teka IX, plik 27 (овальна, розмір 15x13 мм).
- ⁸² Muzeum Narodowe w Krakowie. – Rkps., t. 4, st. 3 (кругла, розмір 21 мм).
- ⁸³ ЦДІАК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4; АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XIII, plik 25; plik 27 (восьмикутна, розмір 15x13 мм).
- ⁸⁴ ЦДІАК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3 (прямокутна, розмір 18x14 мм).
- ⁸⁵ ЦДІАК. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 2 зв. (восьмикутна, розмір 18x15 мм).
- ⁸⁶ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XXII, plik 34; Teka XXII a, plik 14 (восьмикутна, розмір 16x14 мм).
- ⁸⁷ Там само. – Teka XXIV, plik 37 (овальна, розмір 17x15 мм).
- ⁸⁸ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. – S. 413; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 282–283; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – С. 303.
- ⁸⁹ Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego u inszych panstw początek swoy maia. – Kraków, 1578. – S. 1145; Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858. – S. 835.
- ⁹⁰ Kojałowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1897. – S. 266–267.
- ⁹¹ Okolski S. Orbis Polonus. – Cracoviae, 1643. – Т. II. – S. 649.
- ⁹² Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – Т. VIII. – S. 167–168.
- ⁹³ Kojałowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 266.
- ⁹⁴ AGAD. – Perg. 4791; ВСз. – Perg. 588.
- ⁹⁵ Там само. – Perg. 1168 (овальна, розмір 17x15 мм).
- ⁹⁶ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 303.
- ⁹⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VIII, plik 8; plik 9.
- ⁹⁸ Там само. – Teka XII, plik 64 (овальна, розмір 14x12 мм).
- ⁹⁹ Там само. – Teka XIII, plik 76; Teka XIV, plik 9 (восьмикутна, розмір 13x12 мм).
- ¹⁰⁰ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 2633. – S. 60 (овальна, розмір 16x14 мм).
- ¹⁰¹ ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 261 (овальна, розмір 15x12 мм).
- ¹⁰² Там само. – Арк. 685 (овальна, розмір 15x13 мм).
- ¹⁰³ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XXIII, plik 20 (восьмикутна, розмір 18x16 мм).
- ¹⁰⁴ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 11; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України за матеріалами фонду Замойських Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. – Табл. 4, мал. 7 (восьмикутна, розмір 14x11 мм)].
- ¹⁰⁵ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 392, 608, 619.
- ¹⁰⁶ Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – Т. VII. – S. 424; Ibid. – Lipsk, 1842. – Т. IX. – S. 430.
- ¹⁰⁷ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka II, plik 38.
- ¹⁰⁸ Там само. – Teka II, plik 65 (кругла, розмір 23 мм).
- ¹⁰⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 2633. – S. 14; Perg. 4801; ВСз. – Perg. 850 (восьмикутна, розмір 17x12 мм).
- ¹¹⁰ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka V, plik 69; plik 71 (овальна, розмір 16x15 мм).
- ¹¹¹ Там само. – Teka VIII, plik 22 (овальна, розмір 16x14 мм).
- ¹¹² Там само. – Teka VI, plik 43; plik 51; Teka VII, plik 33 (овальна, розмір 13x11 мм).
- ¹¹³ ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 263.
- ¹¹⁴ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XXIV, plik 5 (овальна, розмір 15x14 мм).
- ¹¹⁵ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 12; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України за матеріалами фонду Замойських Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. – Табл. 6, мал. 7 (овальна, розмір 20x18 мм)].
- ¹¹⁶ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XV a, s. 210, 221; Teka XVI, plik 43; Teka XVII a, plik 57, s. 361 (кругла, розмір 22 мм).
- ¹¹⁷ Там само. – Teka XVI, plik 46 (кругла, розмір 23 мм).
- ¹¹⁸ Там само. – Teka XVII a, plik 36; plik 57, s. 345; plik 59; plik 60; Teka XIX, plik 4; plik 5; plik 10; plik 12; plik 13; plik 14; plik 16; plik 22; plik 23; plik 29; plik 40; plik 42; plik 45; plik 46; plik 51; plik 61; plik 62; plik 66, s. 408, 413; Teka XX, plik 52; Teka XXI, plik 4; plik 5; plik 6; plik 7; plik 8; plik 18; Teka XXII, plik 18; Teka XXII a, plik 31; plik 35; plik 36; plik 37; plik 38; plik 39; plik 40; plik 47; plik 49; plik 50; plik 59; Teka XXIII, plik 22; plik 34; plik 35; plik 57 (кругла, розмір 24 мм).

- ¹¹⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 578.
- ¹²⁰ Wittig W. Nieznana szlachta polska i jej herby. – Kraków, 1908. – S. 358.
- ¹²¹ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VIII, plik 21 (овальна, розмір 15x12 мм).
- ¹²² Там само. – Teka V, plik 42; AGAD. – Perg. 4790; Perg. 7639; BCz. – Perg. 878.
- ¹²³ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka IX, plik 110 (восьмикутна, розмір 14x10 мм).
- ¹²⁴ Там само. – Teka X, plik 29; plik 31; plik 35 (восьмикутна, розмір 15x13 мм).
- ¹²⁵ Там само. – Teka X, plik 54; Teka XI, plik 29; plik 32 (восьмикутна, розмір 13x11 мм).
- ¹²⁶ Там само. – Teka XVII a, plik 74 (восьмикутна, розмір 16x14 мм).
- ¹²⁷ Там само. – Teka XV a, s. 184, 190, 199, 203; Teka XX, plik 37; plik 60; plik 70, s. 552, 553, 559, 561; Teka XXI, plik 93; Teka XXII, plik 25; Teka XXII a, plik 54, s. 293; plik 55; plik 64 (восьмикутна, розмір 17x15 мм).
- ¹²⁸ Там само. – Teka XV a, s. 213; Teka XXII a, plik 54, s. 285, 289, 297, 301, 305, 309, 313, 318; plik 56, s. 325, 329; Teka XXIV, plik 5 (овальна, розмір 17x14 мм).
- ¹²⁹ Там само. – Teka XX, plik 70, s. 571, 575; Teka XXIII, plik 41; plik 43 (овальна, розмір 15x14 мм).
- ¹³⁰ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993. – С. 76–77.
- ¹³¹ ЦДІАК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 3; AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 2633. – S. 60; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XVI, plik 12; Алфьоров О. Шляхетська сфрагістика Центральної України. – Табл. 3, мал. 1 (овальна, розмір 15x13 мм).
- ¹³² APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XXIII, plik 14; plik 70; Teka XXIII, plik 77; Zbiór Rusieckich. – Rkps 65. – S. 7 (восьмикутна, розмір 18x16 мм).
- ¹³³ Там само. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XXIII, plik 14; plik 70; Teka XXIII, plik 77 (овальна, розмір 17x16 мм).
- ¹³⁴ Там само. – Teka 101, plik 34, s. 3 (прямокутна, розмір 17x15 мм).
- ¹³⁵ Львівський національний університет ім. І. Франка. – Збірка Павліковських. – N 479 (овальна, розмір 16x12 мм).
- ¹³⁶ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Інститут рукописів. – Ф. 2. – Спр. 20648; Спр. 20660; Спр. 20997; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka IV, s. 375, 383, 391, 396, 415, 423, 471, 475, 479, 486, 498.
- ¹³⁷ Kojałowicz W. Herbarz gycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1897. – S. 95-97; Okolski S. Orbis Polonus. – Cracoviae, 1641. – T. I. – S. 524; Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1743. – T. IV. – S. 540; Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1842. – T. IX. – S. 345–346.
- ¹³⁸ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 13–14.
- ¹³⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 280–281.
- ¹⁴⁰ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – С. 345.
- ¹⁴¹ BCz. – Perg. 588; Perg. 729; Perg. 878; Perg. 1168; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VI, plik 62; Teka VII, plik 84; Teka VIII, plik 8; plik 9; Teka IX, plik 27; Teka XII, plik 64; Teka XIII, plik 25; plik 27; Muzeum Narodowe w Krakowie. – Rkps., t. 4, st. 3; ЦДІАК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4; Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3; AGAD. – Perg. 4791.
- ¹⁴² Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 172, 413; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 282–283; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 300–301, 303.
- ¹⁴³ ЛНУ ім. І. Франка. – Збірка Павліковських. – N. 296; APK. – Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. – Luź. 90 (Sygn. 51); Perg. 61; Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Константина // Нумизмастика і сфрагістика. – К., 2004. – № 3. – С. 24-29; Погорілець О., Саввов Р. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. – С. 145–153.
- ¹⁴⁴ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 15.
- ¹⁴⁵ ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1 (кругла, розмір 18 мм).
- ¹⁴⁶ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1914. – Вып. III. – С. 3 (овальна, розмір 18x12 мм).
- ¹⁴⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної академії наук України. – Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 7444/3. – Арк. 67; Спр. 7445. – Арк. 989; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka V, plik 69; plik 71; Teka VII, plik 1 (овальна, розмір 15x13 мм).
- ¹⁴⁸ BCz. – Perg. 588 (кругла, розмір 26 мм).
- ¹⁴⁹ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka IV, plik 6; plik 14 (овальна, розмір 16x13 мм).
- ¹⁵⁰ BCz. – Perg. 850 (овальна, розмір 15x13 мм).
- ¹⁵¹ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka II, plik 95 (кругла, розмір 13 мм).
- ¹⁵² Там само. – Teka V, plik 42 (кругла, розмір 14 мм).
- ¹⁵³ Там само. – Teka V, plik 69; plik 71 (овальна, розмір 16x14 мм).
- ¹⁵⁴ Там само. – Teka VII, plik 18 (кругла, розмір 16 мм).
- ¹⁵⁵ Там само. – Teka VII, plik 71 (кругла, розмір 18 мм).
- ¹⁵⁶ AGAD. – Perg. 7751; Perg. 7752; Perg. 7754; Perg. 7755 (овальна, розмір 14x13 мм).
- ¹⁵⁷ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka IX, plik 129 (кругла, розмір 14 мм).
- ¹⁵⁸ Wittig W. Nieznana szlachta polska i jej herby. – Kraków, 1908. – S. 169.

- ¹⁵⁹ Там само. – S. 169; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XV, plik 38 (восьмикутна, розмір 15x12 мм).
- ¹⁶⁰ Там само. – Teka XIV a, plik 21, st.120; Teka XV, plik 27; plik 34; plik 41; Teka XVI, plik 4; plik 20 (овальна, розмір 18x16 мм).
- ¹⁶¹ Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych panstw początek swoy maia. – Kraków, 1578. – S. 1128.
- ¹⁶² Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584. – S. 677.
- ¹⁶³ Okolski S. Orbis Polonus. – Cracoviae, 1641. – T. I. – P. 510.
- ¹⁶⁴ Niesiecki K. Herbarz Polski. – T. V. – S. 451-452.
- ¹⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк.1 (прямокутна, розмір 16x14 мм).
- ¹⁶⁶ ЛНБ. – Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 7445. – Арк. 1044.
- ¹⁶⁷ Wittig W. Nieznana szlachta polska i jej herby. – S. 169.
- ¹⁶⁸ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 104.
- ¹⁶⁹ Jaworski S. Echo głosu wołającego na puszczy. – Czernichów, 1689; Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematik bei den Slaven (XVI – XVIII Jahrhundert) // Opera Slavica. Neue Folge. – Wiesbaden, 1986. – Band VII. – S. 114.
- ¹⁷⁰ Малороссийский гербовник. – С. 104.
- ¹⁷¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 380.
- ¹⁷² Там само. – С. 387.
- ¹⁷³ Січинський В. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа. – Варшава, 1939. – Т. I. – С. 145.
- ¹⁷⁴ Смаль-Стоцький Р. Санктуаріум Мазепи // Мазепа. – Варшава, 1939. – Т. II. – С. 36–37.
- ¹⁷⁵ Січинський В. Гравюри на честь Мазепи. – С. 151.
- ¹⁷⁶ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. II. – С. 345.
- ¹⁷⁷ Січинський В. Гравюри на честь Мазепи. – С. 147.
- ¹⁷⁸ Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Дисертація ... кандидата історичних наук. – К., 2002. – С. 136–137 (переклад).
- ¹⁷⁹ Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. 1.3.3: Die Fürsten des Heiligen Römischen Reiches. – Nürnberg, 1887. – S. 161.
- ¹⁸⁰ Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. II. – С. 203.
- ¹⁸¹ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – С. 358.
- ¹⁸² Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 131.
- ¹⁸³ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 358.
- ¹⁸⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 99-100, 278–279.
- ¹⁸⁵ Kojałowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1897. – S. 71.
- ¹⁸⁶ Kojałowicz W. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator. – Kraków, 1905–1906. – S. 226.
- ¹⁸⁷ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. – С. 84; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka XIX, plik 47, s. 175; Teka XXI, plik 2 (кругла, розмір 26 мм).
- ¹⁸⁸ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. – С. 84 (восьмикутна, розмір 16x13 мм).
- ¹⁸⁹ Kojałowicz W. Nomenclator. – S. 227.
- ¹⁹⁰ Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. – С. 84.
- ¹⁹¹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 134; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 358.
- ¹⁹² Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 337 та ін.
- ¹⁹³ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka II, plik 11; Teka III, plik 16 (кругла, розмір 26 мм).
- ¹⁹⁴ BCz. – Perg. 254; APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka II, plik 39; plik 41; AGAD w Warszawie. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 33. – S. 678; Archiwum Radziwiłłów. – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 68; Sygn. 18. – S. 1; Perg. 1212; Perg. 8409; ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 644. – Арк. 1.
- ¹⁹⁵ ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 644. – Арк. 1; AGAD. – Perg. 8409; Archiwum Radziwiłłów. – Dz. XI. – Sygn. 18. – S. 1.
- ¹⁹⁶ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 343; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи. – С. 232.
- ¹⁹⁷ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy. – S. 131.
- ¹⁹⁸ Характерно, що назва столиці Острожецького князівства вже сама по собі вказує на зв'язок з Острогом та князями Острозькими.
- ¹⁹⁹ Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. – Луцьк, 2003. – С. 24.
- ²⁰⁰ APK. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VII, plik 34.
- ²⁰¹ AGAD. – Perg. 7621 (овальна, розмір 16x13 мм).
- ²⁰² Токаржевський-Карашевич Я. Герб і походження гетьмана Мазепи // Мазепа. – Варшава, 1939. – Т. I. – С. 55.
- ²⁰³ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn.33. – S. 668.

²⁰⁴ Kojałowicz W. Nomenclator. – S. 227.

²⁰⁵ ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 201 зв. (восьмикутна, розмір 16x13 мм).

²⁰⁶ АРК. – Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. – Teka VII, plik 59; plik 69; Teka VIII, plik 48; plik 60.

* * *

Олег Однороженко (Харків): До історії української генеалогії та геральдики: княжі роди XIV–XVII ст.

На підставі сфрагістичного матеріалу у статті продовжено дослідження генеалогії та геральдики княжих родів з Волині (XIV–XVII ст.).

Ключові слова: генеалогія, печатка, Волинь.

* * *

Олег Однороженко (Харьков): К истории украинской генеалогии и геральдики: княжеские роды XIV–XVII в.

На основании сфрагистического материала в статье проводится исследование генеалогии и геральдики княжеских родов из Волыни (XIV–XVII в.).

Ключевые слова: генеалогия, печать, Волинь.

* * *

Oleh Odnorozhenko (Kharkiv): To the History of Ukrainian Genealogy and Heraldry: Prince's Kins of the 14th–17th cc.

New research work on the genealogy and heraldry of the prince's kins from Volhynia (14th–17th centuries) is made on the basis of the sphragistical materials.

Key words: genealogy, seal, Volhynia.